ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ

ਸੰਪਾਦਕ

ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ

ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ।

Tarian De Naal Gallan Kardian
Selected Gazals
by
Gurbhajan Singh Gill ©
113-F, Shaheed Bhagat Singh Nagar,
Pakhowal Road, Ludhiana -141013
Email : gurbhajansinghgill@gmail.com
Ph. 98726-31199

EDITOR :
Sulakhan Singh Sarhadi
P.O. Dehriwala Droga
Via Naushera Majha Singh
Distt : Gurdaspur-143518
Mobile : 94174-84337, 98764-90169
Phone : 01874-265416 (R)
e-mail : sarhaddi@yahoo.com

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 2014

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:
ਤਰਕਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
ਪੁਰਾਣੀ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ, ਕੱਚਾ ਕਾਲਜ ਰੋਡ, ਬਰਨਾਲਾ।
ਫੋਨ : 01679-241744, 233244 ਫੈਕਸ : 241744
Email: tarksheel@gmail.com
www.thepunjabi.com

ਛਾਪਕ : **ਸ਼ਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।**

ਕੀਮਤ : 120/-

Brought to you by Archive of Punjab

ਮੇਰੇ ਪੁਰਖ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ
ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ
ਹਮੇਸ਼ਾਂ
ਨੇਕੀ ਬੀਜਣ ਤੇ ਬਦੀ ਵੱਢਣ
ਦਾ
ਸਬਕ ਦਿੱਤਾ

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ :

* ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ
  (ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 1978, 1992, 2003, 2012
* ਹਰ ਧੁਖ਼ਦਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਹੈ
  (ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 1985, 2007
* ਬੋਲ ਮਿੱਟੀ ਦਿਆ ਬਾਵਿਆ
  (ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 1992, 1999, 2003, 2009
* ਅਗਨ ਕਥਾ
  (ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 2000, 2003, 2010
* ਮਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ
  (ਚੋਣਵੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ 2003 ਤੀਕ) 2003, 2004
* ਖ਼ੈਰ ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ
  (ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 2005, 2006, 2009
* ਧਰਤੀ ਨਾਦ
  (ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 2006, 2008
* ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਝਾਂਜਰ
  (ਗੀਤ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 2006, 2012
* ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ
  (ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 2008
* ਮੋਰ ਪੰਖ
  (ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 2010, 2014
* ਮਨ ਤੰਦੂਰ
  (ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ) 2013, 2014
* ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਬੋਲਦੀ
  ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਾਰੇ ਸਚਿੱਤਰ ਵਾਰਤਕ ਪੁਸਤਕ, 1999
  (ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਮੇਤ)

0

ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਨੈਂ ਝਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰਦਿਆਂ।
ਉਮਰ ਬੀਤੀ ਹੈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਰਦਿਆਂ।

ਉੱਠ ਕੇ ਵੇਖੋ ਤੇ ਦੱਸੋ ਕੌਣ ਹੈ,
ਮਰ ਗਏ ਜਿਸ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਜਰਦਿਆਂ।

ਤੂੰ ਲੁਕਾ ਬੇਸ਼ਕ ਮੈਨੂੰ ਹੈ ਪਤਾ,
ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਦਿਆਂ।

ਕੌਣ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦੈ ਸੋਹਣੀਏ,
ਆਖਿਆ ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਨੇ ਖ਼ਰਦਿਆਂ।

ਤੇਰੇ ਪੱਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਬਿਨ ਹੋਰ ਕੀਹ ?
ਪੁੱਛਿਆ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਘਰਦਿਆਂ।

ਮੇਰੇ ਕਿਹੜੇ ਕੰਮ ਆਈ ਸਾਦਗੀ,
ਜੀ ਕਰੇ ਇਹ ਪੰਡ ਏਥੇ ਧਰਦਿਆਂ।

ਤੇਰੇ ਪੱਲੇ ਕੀ ਬਚੇਗਾ ਦੱਸ ਫਿਰ,
ਮਰ ਗਈ ਗ਼ੈਰਤ ਜੇ ਪਾਣੀ ਭਰਦਿਆਂ।

ਲੰਘ ਜਾਊ ਰਾਤ ਵੀ ਇਹ ਦੋਸਤੋ !
ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ।

✶

ਤਰਤੀਬ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਾਰਸ—ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ	11
ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਭਲਾ ਕੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉੱਗੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਨਾਲ	27
ਇਕ ਬਦਲੋਟੀ ਤੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਥਲ ਨੂੰ ਪਲ ਵਿਚ ਠਾਰ ਗਈ	28
ਵਗਦਾ ਦਰਿਆ ਓਸ ਕੰਢੇ ਸਾਰੇ ਖੰਡਰ ਯਾਦ ਨੇ	29
ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ਵਰਤ ਗਈ ਚੁੱਪ ਚਾਨ	30
ਲਟ ਲਟ ਬਲਦੇ ਮੁਲਕ 'ਚ ਨੱਚਦਾ ਇਹ ਕਿਸਰਾਂ ਦਾ ਮੋਰ	31
ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਨੀਂਦਾ ਰੜਕੇ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਬਨਵਾਸਾਂ ਦਾ	32
ਬੇ-ਮੌਸਮ ਬਰਸਾਤ ਮਧੋਲੀ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋ	33
ਗੁਆਚੇ ਯਾਰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ	34
ਹਰ ਸੀਸ ਤੇਗ ਹੇਠਾਂ ਹਰ ਜਿਸਮ ਆਰਿਆਂ 'ਤੇ	35
ਦਿਨ ਭਰ ਜਿਹੜੀ ਰਾਤ ਉਡੀਕਾਂ ਰਾਤ ਪਏ ਘਬਰਾਵਾਂ	36
ਜੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀ ਸ਼ੀਰੀਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਬਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ	37
ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੀਲ੍ਹੀ ਲਾ 'ਗੇ ਬਹੁ-ਰੰਗੇ ਅਖ਼ਬਾਰ	38
ਜੇਕਰ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੌਸ਼ਨ ਚਾਰ ਚੁਫ਼ੇਰਾ ਹੈ	39
ਚੇਤੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨਹਿਰ	40
ਜੰਗਲ ਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਪਈ ਤੇ ਖੁਰਿਆ ਹੈ ਪਰਛਾਵਾਂ	41
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਾਗ਼ 'ਚ ਜੀਕੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋਹੀਣ ਗੁਲਾਬ ਹੈ	42
ਚਾਰ ਚੁਫ਼ੇਰੇ ਨ੍ਹੇਰ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਗਠੜੀ ਲੈ ਗਏ ਚੋਰ	43
ਪਿੰਡ ਗਏ ਨੂੰ ਘੂਰਦੀਆਂ ਨੇ ਧੂੜਾਂ ਅੱਟੀਆਂ ਰਾਹਵਾਂ	44
ਆਪਣੇ ਆਲ-ਦੁਆਲ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋ ਧੂੰਆਂ ਤਾਂ ਦੇਖ	45
ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਪੜ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ	46
ਗੋਲੀਆਂ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਜਿਸਮ ਕੂਕਦੇ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ	47
ਸੁਪਨ-ਪਰਿੰਦੇ ਕਿਉਂ ਫੜ੍ਹ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਤਲਾਮ ਜਿਹਾ	48
ਅੱਜ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਹਥਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ	49
ਜਦ ਤੋਂ ਹੋਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਆਏ ਬਦਲੇ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਮੀਆਂ	50
ਜੀਅ ਕਰਦੈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਚੱਬਾਂ ਦੋਧਾ-ਛੱਲੀਆਂ ਹੂ	51

ਮੋਈਆਂ ਘੁੱਗੀਆਂ ਚੇਤੇ ਆਈਆਂ ਬਿਸਤਰ ਉੱਤੇ ਬਹਿੰਦੇ ਨੂੰ 52
ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਤੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ 53
ਵੱਢਿਆ ਟੁੱਕਿਆ ਜਿਸਮ ਪਿਆ ਹੈ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ 54
ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਪੰਜਾਬ ਬਣ ਗਿਆ ਢਾਈ ਦਰਿਆ ਢਾਬ 55
ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੂਰਜ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਰਾਤ ਨੇ 56
ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰੱਤ ਭਿੱਜੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ 57
ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਗਏ ਗੁਆਚੇ ਉੱਜੜ ਗਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲ 58
ਤੁਸੀਂ ਉਲਝਾ ਲਿਆ ਸਾਨੂੰ ਹਿਸਾਬਾਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ 59
ਯਾਰੀ ਪਾਉਂਦੇ ਜੇ ਨਾ ਰੰਗਲੇ ਗੁਬਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ 60
ਸਿਰਾਂ ’ਤੇ ਰਾਤ ਹੈ ਕਾਲੀ ਭਰਾਓ ਜਾਗਦੇ ਰਹੀਏ 61
ਦਿੱਲੀ ਦਿਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ 62
ਗੁਆਚਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾਂ ਦੱਸੋ ਮੇਰਾ ਘਰ ਬਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ 63
ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹੀਏ 64
ਰੂਹ ਦੀ ਪਿਆਸ ਮਿਟਾਵਣ ਖ਼ਾਤਰ ਪੁੱਠੇ ਖੂਹ ਨਹੀਂ ਗੇੜੀਦੇ 65
ਪੱਤਝੜ ਮਗਰੋਂ ਕੋਮਲ ਪੱਤਿਆਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ 66
ਬੜ੍ਹਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜੇ ਡਰ ਜਾਓਗੇ 67
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸ ਦੋਸ਼ ਬਦਲੇ ਦੇ ਗਈ ਐਸੀ ਸਜ਼ਾ 68
ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕਦੇ ਜਾਗਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੋਮੂੰਹੇਂ ਡੰਗਦੇ ਰਹੇ 69
ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੀਂ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦਿਆਂ, ਇਹ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰਿਆ 70
ਦਿਲ ਹੋਇਆ ਛਾਲੇ ਛਾਲੇ ਸੁੱਜੇ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਕੋਏ 71
ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਹੜੇ ਗ਼ਮ ਨੇ ਖਾਧੇ ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ 72
ਰਾਤੀਂ ਸੁਪਨੇ ’ਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਾਦਸਾ ਕੀ ਹੋਇਆ 73
ਚੇਤੇ ਰੱਖਿਓ ਇਹ ਦੋ ਬੋਲ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ 74
ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਤੜਫ਼ਦੇ ਰਾਤਾਂ ਬਹੁਤ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ 75
ਉੱਚੇ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਸਬਜ਼ ਦਿਆਰ ਖੜ੍ਹੇ 76
ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ 77
ਮੈਂ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ ਬੇਘਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਿਓ 78
ਆਪਣੀ ਜਾਚੇ ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 79
ਜੇ ਤੁਰਿਐਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਵੀਂ 81

ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸੱਤੇ ਸਾਗਰ ਭਰ ਆਇਆ ਹਾਂ 82
ਤੂੰ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰੱਖੀਂ 83
ਅਕਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਰਮ ਜਖ਼ੀਰਾ ਅਪਣੇ ਪੱਲੇ ਰਹਿਣ ਦਿਉ 84
ਐਵੇਂ ਕਰੀ ਜਾਵੇਂ ਕਾਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ 85
ਬਹੁਤ ਬਣਦੇ ਯਾਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ 86
ਧਰਤੀ ਬੇਗ਼ਾਨੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ, ਲੈ ਕੇ ਨਾਮ ਬੁਲਾਵੇ 87
ਅੰਬਰ ਦੇ ਵਿਚ ਤਾਰੀ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਧਰਤ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੀ 88
ਬਿਰਧ ਸਰੀਰ, ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ, ਰਹਿ ਗਏ ਕੱਲ-ਮੁ-ਕੱਲੇ 89
ਐਟਮ ਦਾ ਵਣਜ ਕਰਦੇ, ਘੁੱਗੀਆਂ ਉਡਾ ਰਹੇ ਨੇ 90
ਨਦੀ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਉੱਛਲੀ ਸੀ ਹੁਣ ਟਿਕ ਕੇ ਬਹਿ ਗਈ ਏ 91
ਰੀਝ ਕਦੇ ਵੀ ਦਿਲ ਦੇ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ 92
ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਹਦੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ 93
ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਨਹੀਂ ਸੌਣਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ 94
ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ, ਠੱਕਾ ਵਗਦਾ, ਦੀਵੇ ਲਾਟਾਂ ਡੋਲਦੀਆਂ 95
ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਤੂੰ ਕਾਰੇ ਵੇਖ 96
ਯਾਦਾਂ ਵਾਲੇ ਉੱਡਣੇ ਪੰਛੀ, ਜਦ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ 97
ਵਧ ਰਹੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਧੱਕੇ ਸਹਿਣ ਵਾਲੇ 99
ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਆਵਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ 100
ਬਚਪਨ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਫੜਨੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ 101
ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਦਨਦਨਾਉਂਦੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੇ 102
ਲਗਾਇਆ ਜ਼ੋਰ ਨ੍ਹੇਰੀ ਨੇ ਬਥੇਰਾ 103
ਲੰਮ ਸਲੰਮੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ, ਪੈੜਾਂ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਦੀਆਂ 104
ਰਾਤ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਜਿਉਂ ਚੰਨ ਪਾਵੇ ਝਾਤ ਜਹੀ 105
ਆਸ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਤੇ ਜੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਹੁਣ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੀ 106
ਝੀਲ ਬਲੌਰੀ ਨੈਣਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਪਨੇ ਤਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ 107
ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੂਰ ਸਾਨੂੰ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ 108
ਬੰਦ ਨੇ ਬੂਹੇ ਅਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ 109
ਛੱਡ ਪਗਡੰਡੀ ਸੜਕੀਂ ਚੜ੍ਹ ਪਏ ਪਿੰਡ ਚੱਲੇ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ 110

ਮੌਤ ਹੱਥੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ 111
ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਜਗਦੇ ਦੀਵੇ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਰਗਾਹਾਂ ਅੰਦਰ 114
ਧਰਤ 'ਤੇ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜ਼ਲਜ਼ਲਾ 115
ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁਣ, ਬਾਗ਼ ਬਹਾਰਾਂ ਉੱਤੇ 116
ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਗੁਆਚਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਕਮਾਲ ਹੈ 117
ਦਿਲ ਦੇ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੀ ਤਪਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਠਾਰਦਾ 118
ਗ਼ਰਜ਼ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਭਰਦਾ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੈ 119
ਕਿੰਨੇ ਚੋਰ ਲੁਕਾਏ ਨੇ ਮੈਂ, ਮਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਬਾਰੀ ਅੰਦਰ 120
ਜ਼ਹਿਰ ਪਰੁੱਚੀ ਪੌਣ ਦਾ ਪਹਿਰਾ, ਹੋਇਆ ਦੁਨੀਆ ਸਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ 121
ਤਪਦੇ ਥਲ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਰੁੱਤਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ 122
ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜਿੱਤਣਗੇ ਤੂੰ ਵੇਖੀਂ ਲੋਕ ਹਾਰਨਗੇ 123
ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਡਰੀ ਗਏ 124
ਮੈਂ ਸੁਲਝਾਉਂਦਾ ਉਲਝ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਤੰਦਾਂ ਉਲਝੀ ਤਾਣੀ ਅੰਦਰ 125
ਨੇਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਡੁੱਬਾ, ਬੋਲਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ 126
ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜ਼ਾਤ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ 127
ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਰੋਸ ਕਰੇਂਦੀ ਜਿੰਦੇ, ਤੀਰਾਂ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ 'ਤੇ 128
ਦਿਸਦੀ ਨਹੀਂ ਅਣਦਿਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਿਉਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ 129
ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਬਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ 131
ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਉੱਡਿਆ ਫਿਰਦੈਂ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਲੈ ਕੇ 132
ਤੁਰ ਪਈਏ, ਰੁਕ ਜਾਈਏ, ਏਦਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ 133
ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ—ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ 134

* *

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਾਰਿਸ—ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਇਕ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਬੁਲੰਦ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਜੀਊਂਦੇ-ਜੀਅ ਏਨੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਹਰ ਧੁਖਦਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਹੈ', 'ਮਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਮੋਰ ਪੰਖ' ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਰਹੀਆਂ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਬੜਾ ਮਾਣਮੱਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ੈਲਵਾਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਸਨਮੁਖ ਉਹ ਇਕ ਐਸਾ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਹਰਾ ਦਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਸਹੱਦਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਬਣ ਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਬੁੱਧਤਾ ਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬਹੁਜਨ ਹਿਤਾਏ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਅੱਕਾਸੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿੱਲ ਆਪਣੇ ਆਂਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਸਮਵਿੱਥ ਸਿਰਜ ਕੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਕੁਚਤ ਅਤੇ ਮੀਸਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਬੰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਜਿਥੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੂਠੀਆਂ ਅਤੇ ਖੱਟੀਆਂ-ਮਿੱਠੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਸਾਂਭ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ-ਅਮਰੀਕੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀਆਂ ਮੋਹਪਰਕ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਚਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮੇਚ ਦੀਆਂ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਦੇ ਪੈਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾਇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਲੋਬਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵੱਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਕਈ ਨੰਗ-ਮੁਨੰਗੇ ਜਜ਼ੀਰੇ ਸਿਰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਭਰੂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ

ਖ਼ਾਤਰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਰੁਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਓਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਮਾਪੇ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦੀ ਵਹਿੰਗੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਰਵਣ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਭਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗਿੱਲ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਫੱਟੀ ਤੇ ਬੋਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਬਸੰਤਕੋਟ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲੇ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਵੀ ਐਨ ਯਾਦ ਹੈ ਪਰ ਨਿੱਕੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਦੁਖਦਾ ਹਿਰਦਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਨਬਜ਼ ਵਾਂਗ ਤੜਫ਼ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਵੀ। ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਗਿੱਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਗੁਰਭਜਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਦਗੀ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਿਅਰੀ ਬਿਆਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖਲੋਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ਗਿੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਲਮ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੀਵਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਗਦੇ ਤੇ ਜੁਗਨੂੰਆਂ ਵਾਂਗ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਐਨੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਘੜਦਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਮੰਨਣ ਤੇ ਮਨ ਸੋਚਣ ਲਈ ਜਾਗ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਆਤਮ ਬੋਧ-ਯੁੱਗ ਹਾਸ਼ੀਆ-ਗ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲੋਕਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿੱਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸਨਾਤਨੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ 'ਔਰਤ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ' ਵਾਲਾ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਸੀ। ਗੁਰਭਜਨ ਜੇਕਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾ ਵਜੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਔਰਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ 'ਰੰਨਾਂ' ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਪੰਜਾਬਣਾਂ' ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਿਅਰਕਾਰੀ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਆਚਰਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਦੇ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ

ਮਹਿਕ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗਿੱਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਗ਼ਲਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੁਰੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹਾਸੋਹੀਣੇ ਤਰਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਵੱਲੋਂ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਆਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਹਿਜੇ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਮੀਰਾਂ ਸ਼ੇਖ਼ਾਂ ਦਾ ਮੀਰਾਸਪੁਣਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾਇ 'ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਂਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ ਜਾਇ ਜਗਾਇਣ ਬੈਠੇ ਸੁੱਤੇ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁਆਨ ਹੋਈ। ਉਰਦੂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਘੁੰਗਰੂ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਕਬਾਬੀ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਛਣਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸਰੋਕਾਰ ਸਨ, ਉਹ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣੇ। ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਣੀ। ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਫ਼ੈਲਾਇਆ। ਉਹ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਚਰਬਾ ਢਾਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਰੋਹਬ ਜਮਾਉਂਦੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤਲੱਫਜ਼ ਵੀ ਉਰਦੂ ਵਾਲੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ, ਪਰ ਤੋਲ ਉਰਦੂ ਵਾਲੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਅਨਿਆਏ ਸੀ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਇਕ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਲੁਗਾਤਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ, ਸਗੋਂ 'ਜਿਵੇਂ ਬੋਲੋ ਤਿਵੇਂ ਲਿਖੋ ਦੇ' ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਸ਼ਿਅਰ ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ ਅਤੇ ਫੇਲੁਨੀ ਛੰਦ/ਬਹਿਰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਮੀਰ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੈ ਉਹ ਪੰਜਾਬਣ ਮੁਟਿਆਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਫ਼ਰ ਮੱਤਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਪੰਜਾਬਣ ਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਧੀ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਕੀ-ਕੀ ਆਸਾਂ ਹਨ ? ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮਨਮੋਹਨੀ ਹਯਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੈਲੀ ਅੱਖ ਵਾਸਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਟਿਆਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੁਣ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਅਤੇ

ਸ਼ਰਾਬੀ ਹਰਮਾਂ ਲਈ ਦਮ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੰਭ ਹਨ ਪਰ ਪੈਰ ਵੀ ਹਨ। ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੱਥਾ ਚੇਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ। ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਵਰਦਾਨ ਵਾਂਗ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹਨ। ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਾਲ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭੈਣ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੁਝ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ—ਪੰਜਾਬਣ-ਪੰਜਾਬਣ, ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ, ਅਣਖੀ-ਅਣਖੀ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ।

ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੁਕਾਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇਕ ਸੀਮਤ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰਾਂ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਈ। ਭਾਵੇਂ ਸੱਠਵਿਆਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੌਲਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਿਰਜਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲੇਰ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੋਰ ਰੂਪਵਾਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਛੰਦਕ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿੰਗਲ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕੁਝ ਐਸੇ ਛੰਦ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਵੀ ਅੱਖਰ ਹੀ ਗਿਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਸਰੂਪ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਰੜਾ ਤੇ ਕਬਿੱਤ। ਗਿੱਲ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਫੇਲੁਨੀ ਤੱਤ ਜੁਜ਼ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਢਾਲ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ।

ਆਓ ਗੁਰਭਜਨ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਮਾਣਦੇ ਹਾਂ :

∗ *ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਏਧਰ ਨਾ ਓਧਰ ਦਾ,*
ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਇਕ ਜੁਟ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ।

∗ *ਐਵੇਂ ਭਰਮ ਜਿਹਾ ਇਕ ਮਨ ਨੂੰ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਡੰਗਦਾ ਹੈ,*
ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਸਕਨਾਂ ਮੈਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ।

∗ *ਜੀ ਕਰਦੈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਚੱਬਾਂ ਦੋਧਾ ਛੱਲੀਆਂ ਹੂ।*
ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਨੰਗਾ ਦੌੜਾਂ ਮਾਰਾਂ ਝੱਲ ਵਲੱਲੀਆਂ ਹੂ।

∗ *ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਹੇਕਾਂ, ਕੂਕਾਂ, ਚੀਕਾਂ,*
ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਬਿਆਸਾ ਭਰਿਆ ਨੱਕੋ ਨੱਕ ਚਨਾਬ।

∗ *ਗੁੜ ਦੇ ਚੌਲ ਨਿਆਜ਼ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤਰਸੇ ਹਾਂ,*
ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਢਹਿ ਗਏ ਤਕੀਏ ਪੀਰਾਂ ਦੇ।

* *ਨਿਰਮਲ ਨੀਰ ਵਿਚਾਰਾ ਰਸਤਾ ਭੁੱਲ ਨਾ ਜਾਵੇ,*
  ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਦੀਵੇ ਤਾਰ ਲਏ ਨੇ।
* *ਮਾਂ ਬੋਲੀ, ਮਾਂ ਜਨਣੀ, ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਕੋਲੋਂ,*
  ਟੁਟ ਕੇ ਬੰਦਾ ਮਰਦਾ ਮਰਦਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
* *ਆਪਣੀ ਜਾਚੇ ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।*
  ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਭਜਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਜੋਂ ਨਿੱਖਰਦੀ ਤੇ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਸ਼ਾਇਰ ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਐਸੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਸ਼ਿਅਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੈਂਤ ਨੇ। ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਪੜ੍ਹੋ ਅਤੇ ਵੇਖੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ :

* *ਇਹ ਜੋ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਸਾਨੂੰ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਏ,*
  ਆਪਣੀ ਚੀਚੀ ਝੁਲਸ ਜਾਣ ਤੇ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
* *ਰੱਬਾ ਰੱਬਾ ਕੂਕਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਮਰ ਚੱਲੇ ਨੇ,*
  ਕਾਲਾ ਬੱਦਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
* *ਦਰਿਆ ਵਾਂਗੂੰ ਸਫ਼ਰ ਨਿਰੰਤਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਫ਼ਤਾਰ ਭਰ,*
  ਅੱਥਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਰੋਕੋ ਨਾ ਹੁਣ, ਜਿਧਰ ਵਹਿੰਦੈ ਵਹਿਣ ਦਿਉ।
* *ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕੋਠੇ ਬਹਿ ਕੇ ਤੱਕਣਾ ਚਾਹਾਂ,*
  ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦ ਘੜੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਮੇਰੇ ਭਾਗੀਂ ਆਵੇ।
* *ਤਖ਼ਤ ਲਾਹੌਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸੂਲੀ ਟੰਗੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁੱਲਿਆਂ ਨੂੰ,*
  ਸਦੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਤਪਦੀ ਧਰਤੀ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦੀ।
* *ਬਿਰਧ ਸਰੀਰ ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਰਹਿ ਗਏ ਕੱਲ ਮੁਕੱਲੇ।*
  ਖੱਟੀ ਖੱਟਣ ਆਏ ਸੀ ਪਰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਏ ਪੱਲੇ।
* *ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਨਹੀਂ ਸੌਣਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।*
  ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ ਸੁਣ ਲਵੋ ਇਹ ਬਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।
* *ਜ਼ਰਦ ਵਸਾਰ ਜਿਹਾ ਰੰਗ ਤੇਰਾ ਦੱਸਦੈ ਅੰਦਰੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਏਂ,*
  ਰੂਹ ਦਾ ਭਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਬੀਬਾ ਤਕੜੀਆਂ ਨਈਂ ਤੋਲਦੀਆਂ।

ਗੁਰਭਜਨ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਭਰਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਨਾਤਨੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾ ਮੁਹੱਬਤ ਵੀ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਗਿੱਲ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ

ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਪਿਆਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਮਾਲਾ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਾਂਗ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਸਲ, ਵਿਛੋੜੇ, ਨਿਹੋਰੇ, ਇੰਤਜ਼ਾਰ, ਵਫ਼ਾ, ਜਫ਼ਾ, ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਨਾਲ ਸਲੀਕੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਹੱਬਤ ਮਾਰਫ਼ਤੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ :

* *ਦਿਲ ਦੇ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੀ ਤਪਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਠਾਰਦਾ।*
  ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ 'ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦਾ ?
* *ਮੈਂ ਵੀ ਏਸ ਗਲੀ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਸੀ,*
  ਵਕਤ ਗੁਆਚਾ ਜੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦਾ।
* *ਤਪਦੇ ਥਲ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਰੁੱਤਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ,*
  ਪੌਣਾਂ 'ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਬਦਲੀਆਂ ਕਿਉਂ ਤਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।
* *ਪਹਿਲੇ ਖ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਵੇਂ ਤੂੰ ਕਦੇ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ,*
  ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਯਾਦ ਨੇ।

ਪਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੇਵਲ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕਹਿਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਛਲੀ ਦੀ ਸੁੱਖ ਮੰਗਦਿਆਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸੁਖ ਵੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਜਲੌਅਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਅਸਤਿਤਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੁਆਚ ਰਹੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਚ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਲਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਕੁੰਠਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਾਲ ਓਤਪ੍ਰੋਤ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੁਖੀ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬਾਂਹ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇਹੀ ਵਾਪਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਭਟਕੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਹ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵਰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਬੱਧੀਆਂ ਹਿੰਦੋਸਦਾਨੀ ਬੇਟੀਆਂ ਛੁਡਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਦਲੇਰ ਤੇ ਅਣਖ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੁਰਗਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਲਿਆ। ਗਿੱਲ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਇਕ

ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਵਸਤ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਣ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉੱਤੇ ਅੱਥਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੇਰਦਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਸਤੂਤਵ ਤੋਂ ਫੇਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਉਸ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆ ਲਈ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਪਛਾਣ ਕਾਰਾਂ, ਕੋਠੀਆਂ ਤੇ ਪਲਾਟਾਂ ਨਾਲ ਤਸਦੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਮਾਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਮਹਿਜ਼ ਇਕਸਾਰ ਮਕਾਨ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਚਮਕਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਨੰਬਰ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਡੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਓਪਰੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਂਡ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਅਲਗਾਉਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਅਲੱਗ ਥਲੱਗ ਇਨਸਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਗੁਰਭਜਨ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਮਰੱਥ ਤੌਰ ’ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰਭਜਨ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਆਤਮ-ਪਰਾਏਪਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ :

* *ਗੁਆਚੇ ਯਾਰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ।*
ਮੈਂ ਕਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ।
* *ਸਿਰ ਤੇ ਪੈਰ ਗੁਆਚ ਗਏ ਧੜ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ,*
ਮੋਮੀ ਜਿਸਮ ਦੇ ਨਾਲ ਅਗਨ ਜਿਉਂ ਨੇੜਿਉਂ ਖਹਿ ਗਈ ਏ।
* *ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਤਕ ਰੁਲ ਗਏ ਊੜੇ ਜੂੜੇ ਸਾਰੇ,*
ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਜੋ ਜੁਗਨੂੰ ਲਗਦੇ ਸਭ ਨੂੰ ਕਰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।
* *ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਮਰਾ, ਕਿਰਾਇਆ ਕੁਰਸੀਆਂ ਨੇ,*
ਘਾਬਰੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਏਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ।
* *ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ,*
ਕਿ ਮਨ ਦੇ ਪਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਮੇਰੀ ਔਕਾਤ ਠਰਦੀ ਹੈ।
* *ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਦਨਦਨਾਉਂਦੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੇ,*
ਕਿਧਰ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲੇ।
* *ਕਰਦੇ ਬੁਹਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੇਗ਼ਮ ਦੇ ਮਹਿਲ ਅੰਦਰ,*
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਪਾਉਂਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ।
* *ਹਵਾ ਵਿਚ ਬੇਵਿਸਾਹੀ ਘੁਲ ਗਈ ਹੈ,*
ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਸਾਡਾ ਵੀ ਬਥੇਰਾ।
* *ਖ਼ੌਫ਼ ਮਨਾਂ ਦਾ ਵੇਖੋ ਯਾਰੋ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਹੈ ਆ ਪਹੁੰਚਾ,*
ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੰਡੀ ਲਾ ਕੇ ਸੌਂਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ।

ਗੁਰਭਜਨ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ 'ਜੰਗਲੀ ਜੰਤ' ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਨੇ :

* *ਜੰਗਲੀ ਜੰਤ ਜਨੌਰਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅੰਦਰ,*
ਪਹਿਰਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਤਾਈਂ ਚਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਬੇਵਿਸਾਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਮਸਾਇਆ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਹੈ :

* *ਡਰ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪਰਾਏ ਕੋਲੋਂ ਡਰ ਹੈ ਆਪਣੇ ਸਾਏ ਕੋਲੋਂ,*
ਘਰ ਦੇ ਭੇਤੀ ਕੋਲੋਂ ਬੰਦੇ ਆਪੇ ਡਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤਾਪੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਕੇ ਲੰਘਦੀ ਹੈ। ਅੱਤਵਾਦੀ ਦੌਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੋਰਨੇ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇ ਘੱਤਿਆ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮਾਤਮੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਹੋਏ ਕਤਲਾਮ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਸੀ ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਬਰਾਂ ਆਣ ਲੱਥੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਮਾਤਮੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਗੁਰਭਜਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲ ਚੀਰਵੇਂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

* *ਬੰਦ ਨੇ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਕੀਹ ਹੋਇਆ ਹੈ।*
ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਤੜਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨੂੰ ਹਰ ਘਰ ਜੀਕੂੰ ਅਧਮੋਇਆ ਹੈ।

* *ਪਿੱਪਲਾਂ ਥੱਲੇ ਤੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਗਿੱਧੇ ਦੇ ਪਿੜ ਅੰਦਰ ਧੀਆਂ,*
ਬਾਪੂ ਵਰਗਾ ਬਿਰਖ ਬਰੋਟਾ ਆਰੀ ਹੱਥੋਂ ਕਿਉਂ ਮੋਇਆ ਹੈ।

* *ਧਰਮ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੋਵੇਂ ਅਰਥਹੀਣੇ ਹੋ ਗਏ,*
ਅਰਥ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕਰਕੇ ਦੱਸਦੈ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ।

* *ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਗੁਆਚੀ ਵਿਚ ਸਿਆੜਾਂ ਸੁਪਨੇ ਮੋਏ,*
ਚਿੰਤਾ ਚਿਖ਼ਾ ਬਰਾਬਰ ਧੁਖ਼ਦੀ, ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।

* *ਹਰ ਸੀਸ ਤੇਗ ਹੇਠਾਂ ਹਰ ਜਿਸਮ ਆਰਿਆਂ 'ਤੇ,*
ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਆਇਆ ਹੈ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ।

* *ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੀਲੀ ਲਾ ਗਏ ਬਹੁਰੰਗੇ ਅਖ਼ਬਾਰ,*
  ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਾਣੇ ਫਿਰਨ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਦੋ ਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ।

* *ਗਲੀਆਂ ਚੌਂਕ ਚੁਰਸਤੇ ਸੜਕਾਂ ਸੁੰਨ-ਮ-ਸੁੰਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ,*
  ਦਫ਼ਾ ਚੌਤਾਲੀ ਧੌਣ ਪੰਜਾਲੀ ਜੇ ਰਲ ਬੈਠਣ ਚਾਰ।

* *ਮੋਢਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਛਾਂਗੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਬੇ-ਸਿਰ ਪੈਰ ਵਿਹੂਣੇ ਲੋਕ,*
  ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਏਹੀ ਖ਼੍ਵਾਬ ਹੈ।

* *ਚਾਰ ਚੁਫ਼ੇਰੇ ਨ੍ਹੇਰ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਗਠੜੀ ਲੈ ਗਏ ਚੋਰ,*
  ਆਪ ਸੁੱਤੀਏ ਹੁਣ ਜਾਗ ਨੀ ਤੇਰਾ ਲੁੱਟਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਭੰਬੋਰ।

ਗੁਰਭਜਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਜਦ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਆਚੇ ਸੁਪਨੇ ਲੱਭਦਾ, ਪਰੰਤੂ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਬੀਆਬਾਨ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਗ਼ਰਕ ਸਨ :

* *ਪਿੰਡ ਗਏ ਨੂੰ ਘੂਰਦੀਆਂ ਨੇ ਧੂੜਾਂ ਅੱਟੀਆਂ ਰਾਹਾਂ,*
  ਵਾਂਗ ਬਿਗ਼ਾਨਿਆਂ ਝਾਕਦੀਆਂ ਨੇ ਕੰਧਾਂ ਧੁੱਪਾਂ ਛਾਵਾਂ।

  ਸੁਪਨ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਆਲ ਦੁਆਲੇ ਤਾਰਾਂ,
  ਬੇਆਬਾਦ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਜਾਂ ਖੜਕਾਵਾਂ।

  ਨਾਗ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਕੱਢ ਵਰਮੀਆਂ ਬੈਠੇ ਚੌਕ ਚੁਰਾਹੇ,
  ਜ਼ਹਿਰ 'ਚ ਭਿੱਜੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤਾਹੀਂ ਸਰਦ ਹਵਾਵਾਂ।

* *ਜਦ ਤੋਂ ਹੋਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਆਏ ਬਦਲੇ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਮੀਆਂ,*
  ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਰਾਤ ਮੀਆਂ।

* *ਡਰਦਾ ਮਾਰਾਂ 'ਵਾਜ ਨਾ ਕੱਢਾਂ ਬੂਹਾ ਖੜਕੇ ਘੜੀ ਮੁੜੀ,*
  ਕੰਨ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਯਾਰ ਦੀਆਂ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਨੂੰ।

ਪਰ ਘਿਣਾਉਣੀ ਹੋਣੀ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਵਾਪਰੀ ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਗੁਰਭਜਨ ਜਿਹੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮਤਾਂ ਇਹ ਅੱਤਵਾਦੀ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ :

* *ਸ਼ਹਿਰ ਵੜਦਿਆਂ ਲੈਣ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹਾਕਮ ਦੇ ਕਰਿੰਦੇ ਹੁਣ,*

ਕਾ.ਗਜ਼ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਲੁਕਾ ਲਾਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ।

ਗੁਰਭਜਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਸੀ ਗਰਕੀ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰੀ ਵਹਿਸ਼ੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਰ-ਖ਼ਿਲਾ.ਫ਼ ਕੇਵਲ ਕਲਮਾਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਹੀ ਕਾ.ਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਇਹ ਨਿਰਬਲ ਹੈ:

* *ਸਾਰੇ ਚੌਂਕ ਚੁਰਸਤੇ ਮੱਲੇ ਕਾਲੇ ਫਨੀਅਰ ਨਾਗਾਂ ਨੇ,*
ਯਤਨ ਕਰਾਂ ਕਿ ਕੀਲ ਲਵਾਂ ਮੈਂ .ਗਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਗੁਰਭਜਨ ਏਸ ਮੂਜ਼ੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਤਸਵੀਰ-ਕਸ਼ੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਾਰੇ ਭਰੀ ਤੇ ਯਾਤਨਾਵਾਂ ਵਰਤਾਉਂਦੀ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਸੂਤਰਧਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਝਾੜੂ ਨਾਲ ਹੂੰਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਅਣਖ ਦੇ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੀਪ ਜਗਾਉਣ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ:

* *ਪਾਟੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰੁਲੇ ਨਾ ਇਹਦਾ ਵਰਕਾ ਵਰਕਾ ਵੀ,*
ਸਾਂਝ ਭਰੱਪਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਜੋ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ ਹੈ।

* *ਇਹ ਮੌਸਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ ਸਿਖ਼ਰ ਦੁਪਹਿਰ ਹਨੇਰਾ ਹੈ,*
ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਦਗਦਾ ਸੂਰਜ ਦਾ ਗੋਲਾ ਤਾਂ ਦੇਖ।

* *ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਝਾਕ ਜ਼ਰਾ,*
ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਚਾ ਕੱਦ ਅਪਣਾ ਤਾਂ ਦੇਖ।

* *ਮੀਲਾਂ ਤੀਕ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਥਲ ਮਾਰੂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਏਗਾ,*
ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਰੋਕੋ ਅਗਨੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਨੂੰ।

* *ਕਲਮਾਂ ਬੁਰਸ਼ਾਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲਿਓ ਇਸ ਮੌਸਮ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰੋ,*
'ਸੱਚ ਕੀ ਬੇਲਾ' ਹੱਕ ਨਿਤਾਰੋ ਕੰਧਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ।

* *ਤਣੇ ਹੋਏ ਮੁੱਕੇ ਨੂੰ ਆਖੋ ਹੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਮਤੋਲ ਕਰੇ,*
ਸੰਗਰਾਮੀ ਦੀ ਚਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ।

* *ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਸ ਦਿਨ ਸੁੱਤੇ ਲੋਕੀਂ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ 'ਚੋਂ ਜਾਗਣਗੇ,*
ਹੱਕ ਅਤੇ ਇਨਸਾ.ਫ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਛੇੜਨਗੇ ਸੰਗਰਾਮ ਜਿਹਾ।

* *ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਸ ਚੌਰਾਹੇ ਦੇ ਵਿਚ ਬਲਦਾ ਦੀਵਾ ਧਰ ਚੱਲਿਆਂ,*
  ਲਾਟ ਬਚਾਇਓ ਨ੍ਹੇਰੀ ਕੋਲੋਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਮੀਆਂ।

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਬਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਉੱਤੇ ਖਿਝਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

* *ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ,*
  ਚਾਰ ਜੁਗ ਤਾਂ ਬੀਤ ਗਏ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਜਬਰ ਇਹ ਸਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।
* *ਮੁੱਕ ਜਾਵਾਂਗੇ ਬਾਂਸ ਵਰਗਿਉ ਆਪਣੀਉਂ ਹੀ ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ,*
  ਡੱਕਿਆ ਨਾ ਜੇ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਸ ਦੇ ਵਿਚ ਖਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

* *ਜਿਹੜੇ ਨ੍ਹੇਰੀਆਂ 'ਚ ਬਾਲਦੇ ਨੇ ਦੀਵਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲ,*
  ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਨੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।
  ਸਮਤੋਲ ਵਿਚ ਪੈਰ ਤਾਹੀਉਂ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣੇ,
  ਕਦੇ ਜਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕਦੇ ਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਚੂਕਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਲੋਕ ਜੂਹਾਂ ਵਿਚ ਧਮਾਲਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਸੋਨ ਸਵੇਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮੋੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ:

* *ਲੱਭਾਂਗੇ ਸੂਰਜ ਮਘ ਰਿਹਾ ਗੁੰਮਿਆਂ ਗੁਆਚਿਆ,*
  ਭਾਵੇਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਪੈਣ ਹੁਣ ਸਾਗਰ ਹੰਘਾਲਣੇ।
* *ਸੂਰਜ ਆਖੇ ਜਾਗੋ ਜਾਗੋ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੋ ਸੌਣ ਵਾਲਿਓ,*
  ਭੁੱਲ ਨਾ ਜਾਇਓ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਨ੍ਹੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਪਰ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਹੱਬ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਮਾਜਕ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸੰਦ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ, ਧੀ, ਪਿਉ, ਪੁੱਤਰ, ਭਰਾ, ਭੈਣ ਤੇ ਬਾਬੇ, ਚਾਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰੇ। ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪਿਆਰ-ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਨਬੀਪਣ ਆਉਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਵੇਖੋ:

ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੂਰ ਸਾਨੂੰ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ।
ਮਹਿਕਦੀ ਧੜਕਣ ਨੂੰ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪ ਉਹ ਥਾਂ ਭਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਖੇਤ 'ਚੋਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਸੁਕਾਵਣ ਤੇ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਰੌਣਕਾਂ ਵੀ,
ਫੋਕੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਫ਼ੈਲਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ ਆਖ਼ਿਰ,
ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਦੇਣਾ ਨਿੱਘ ਕੰਧਾਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੇ।

ਹੁਣ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਨਾ ਘੜਾ ਹੈ,
ਹਉਕਿਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਪਈਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਹੀ ਤਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੋਹਾਰ ਦੀ ਭੱਠੀ 'ਚ ਜੀਕੂੰ ਸੁਰਖ਼ ਲੋਹਾ,
ਅਗਨ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਬਹਿਣੋਂ ਤਿਤਲੀਆਂ ਵੀ ਡਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਸਤਕਾਂ ਸਿਰ ਭਨਾ ਕੇ ਮੁੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਘਰ ਵਾਲੇ ਬੂਹਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਦੇ। ਇਸ ਢੁਕੇ ਬੂਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਲਾਂ, ਕੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਜੰਦਰਿਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ:

- *ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ ਕਿਸੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ,*
  ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਕਿਉਂ ਢੋਇਆ ਹੈ।
- *ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਗਏ ਗੁਆਚੇ ਉੱਜੜ ਗਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲ।*
  ਬੇੜੀ ਦਾ ਕੀ ਸਾਕ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੁੱਕ ਗਏ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ।

ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਵਾਤ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਗਾਇਕਾ ਗ਼ਜ਼ਾਲਾ ਜਾਵੇਦ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਜੋਂ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਤਾਲਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਇਰ ਗਿੱਲ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦਰਦ ਭਿੱਜੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਦਰਜਨ ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ। ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿਥੇ ਕੁਲ ਆਲਮ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲੀ ਕਰਤੂਤ ਉੱਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਰੂੜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਸੋਚ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖੇ ਕਰਦੀ ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਚੌਰਾਹੇ ਖਲ੍ਹਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਤਿਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਖੰਭ ਫੜਕਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿਉ,
ਇਹ ਭਲਾ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਇਹ ਭਲਾ ਕਿਹੜਾ ਵਿਧਾਨ?

ਕਿਹੜਿਆਂ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਗ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਨੇ,
ਡੰਗਦੇ ਧੀਆਂ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਇਹ ਅਨੋਖੇ ਤਾਲਿਬਾਨ।

ਕਤਲਗਾਹ ਵਿਚ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਦਿਉ,
ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਹੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਬਰਾਂ ਸਮਾਨ।

ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤਰਕਮੁਖੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਤਿੱਖੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੈਸਾਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਫੜਦਾ। ਉਹ ਸਾਧਾਂ ਵਾਲੀ ਸੁਝਾਊ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਵਿਖਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਵੇਕਮੁਖੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੱਚ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਓਸੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅਤਿਕਥਨੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਉਹ ਮੁਦਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਤਰਕ ਮੱਤੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ :

- *ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੀਕ ਫ਼ੈਲਿਆ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਨ੍ਹੇਰਾ ਹੀ,*
  ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਦੀਵੇ ਧਰਦੇ ਲੋਕ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁਣ।

- *ਤੂੰ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਚੋਗ ਨਾ ਸਮਝੀਂ ਪਰਿੰਦਿਆ,*
  ਤੇਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਚਾਲ ਹੈ।

- *ਦੋਧੇ ਵਸਤਰ ਉਜਲੇ ਚਿਹਰੇ, ਖੇਡ ਰਹੇ ਜੂਏ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ,*
  ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਪਰਦੇ ਓਹਲੇ ਭਾਰੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਅੰਦਰ।

- *ਇਹ ਉੱਚੀ ਪੱਗ ਲੰਮੀ ਧੌਣ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਨੇ ਹੋਇਆ,*
  ਅਸਾਨੂੰ ਚੀਰਿਆ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਜੋ ਦੋ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ।

- *ਇਹ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵਲਗਣ ਤੌਬਾ ਹੈ,*
  ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹੀਏ ਤੋੜ ਦਿਉ ਪਰ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਸੰਗਦੇ ਰਹੇ।

ਗਿੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਦੀ ਪ੍ਰਥਾਇ ਯਾਨਿ ਪ੍ਰਥਮ ਪੁਰਖ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿੱਲ ਉਸ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਦੋਹਰੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਾਲੇ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਸਵੀਰ-ਕਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਢੁਕਾਅ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਣ ਅਨਯ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਕਹਿਣਾ ਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਨੂੰਹ ਨੂੰ" ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਵਤ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

- *ਕਿੰਨੇ ਚੋਰ ਲੁਕਾਏ ਨੇ ਮੈਂ ਮਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਬਾਰੀ ਅੰਦਰ।*
  ਚੋਰ ਸਿਪਾਹੀ ਲੁਕਣ ਮਚਾਈ ਖੇਡਣ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ।

* *ਜੋ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੇਂ ਓਹੀ ਬਾਤ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ ਮੈਂ,*
  ਦਿਲ ਦੀ ਕੌਣ ਸੁਣਾਵੇ ਏਥੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਅੰਦਰ।

* *ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਪੜ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ,*
  ਫਿਰ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਜਾਪੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ।

ਲੋਕ ਰਾਜ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸਪੁਰਦਦਾਰੀ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਕਰਦੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਲੜਦੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ਼ੇਰ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਘਿਆੜ। ਲੋਕ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਂ ਬਾਰੇ ਇਵੇਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

* *ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜਿੱਤਣਗੇ ਤੂੰ ਵੇਖੀਂ ਲੋਕ ਹਾਰਨਗੇ।*
  ਵਿਚਾਰੇ ਗਾਫ਼ਿਲੀ ਦਾ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਗੇ।

* *ਕਹੋ ਨਾ ਏਸ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਇਹ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਰੋਣਾ,*
  ਲੁਟੇਰੇ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰੇ ਲੁੱਟ ਖਾਤਿਰ ਫਿਰ ਵੰਗਾਰਨਗੇ।

ਗੁਰਭਜਨ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਹੁਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਹਨ ਪਰ ਅਣਖ਼ ਦੀ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ’ਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਪ ਦੇ ਘਰ ਜਵਾਨੀ ਗੁਆ ਰਹੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਸਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਉਦਗਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂਦਰੀ, ਉੱਡਦੇ ਸੱਪ, ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਬਰਸਾਤ, ਬੇੜੀਆਂ, ਸੁੱਕੇ ਦਰਿਆ, ਪੰਛੀ, ਮਾਰੂਥਲ, ਗੰਨੇ, ਦੂਧੀਆ ਛੱਲੀਆਂ, ਬਲਦੇ ਜੰਗਲ, ਬੀਆਬਾਨ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਭਰਮ ਦੀ ਦੀਵਾਰ, ਅੰਦਰ ਦਾ ਸ਼ੋਰ, ਜਮਾਤਾਂ ਬਨਾਮ ਜ਼ਾਤਾਂ, ਧਰਮ ਤੇ ਇਖਲਾਕ, ਤਿਤਲੀਆਂ, ਕੋੜੇ, ਕਤਲਗਾਹਾਂ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਗਲੀ, ਬੁਹਾਰੀ, ਸਮੁੰਦਰ, ਬਿਰਖ, ਦਾਦੀ, ਫੁਲਕਾਰੀ, ਜਨੌਰ, ਬਾਪ, ਬੋਟ, ਆਲ੍ਹਣੇ, ਕੱਚ, ਘਰ ਦੀ ਰਾਖ਼, ਘੁੰਮਣਘੇਰ, ਦਿਲ ਦੇ ਬੂਹੇ, ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਆਦਿ ਬਹੁਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨਾ, ਰਿੰਦ, ਸਾਕੀ, ਚਾਹੇ ਯਕਨ, ਸਨਮ, ਇਸ਼ਕ, ਵਸਲ ਆਦਿ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਵੇਖੋ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਪਰਤਾਂ

ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ :

ਸਦਾ ਸੁਖ ਤੇ ਸਹੂਲਤ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ,
ਮੁਸੀਬਤ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਤੇ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਬਹਿਰ ਹਜ਼ਜ਼ ਸਾਲਮ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਦਰੁਸਤ ਹੈ। ਆਓ ਇਸ ਦੀ ਤਕਤੀਹ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

ਬਹਿਰ : ਹਜ਼ਜ਼ ਸਾਲਮ ਮੁਸੱਲਲ

ਵਜਨ : ਮੁਫਾਈਲੁਨ ਮੁਫਾਈਲੁਨ ਮੁਫਾਈਲੁਨ ਮੁਫਾਈਲੁਨ
| S S S | S S S | S S S | S S S

ਤਕਤੀਹ :

ਮੁਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮੁਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮੁਫਾ	ਈ	ਲੁਨ	ਮੁਫਾ	ਈ	ਲੁਨ
|S	S	S	|S	S	S	|S	S	S	|S	S	S
ਸਦਾ	ਸੁਖ	ਤੇ	ਸਹੂ	ਲਤ	ਆ	ਦਮੀ	ਨੂੰ	ਮਾ	ਰ ਦੇਂ	ਦੇ	ਨੇ
ਮੁਸੀ	ਬਤ	ਆ	ਦਮੀ	ਨੂੰ	ਹੋ	ਰ ਵੀ	ਬਲ	ਵਾ	ਨ ਕਰ	ਦੀ	ਹੈ

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਗੁਰਭਜਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਸਿਹਾਰੀ ਬਿਹਾਰੀ ਤਕ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਪੂਰਨ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਅਰੂਜ਼ ਦੇ ਬਹਿਰ ਲਏ ਹਨ, ਉਹ ਪੂਰੇ ਨਿਭਾਏ ਹਨ।

ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਿਅਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ :

ਸ਼ੋਰ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਗੁੰਮੇ ਅਰਥ ਲੱਭਦੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਨੇ,
ਏਸ ਗੁੰਮਸ਼ੁਦਗੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਗੌਲਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਹੈ—ਰਮਲ ਸਾਲਿਮ ਮੁਸੱਮਨ

ਬਹਿਰ ਦਾ ਸਰੂਪ—ਫਾਇਲਾਤੁਨ ਫਾਇਲਾਤੁਨ ਫਾਇਲਾਤੁਨ ਫਾਇਲਾਤੁਨ
S | S S S | S S S | S S S | SS

ਤਕਤੀਹ :

ਫਾ	ਇਲ	ਤੁਨ	ਫਾ	ਇਲਾ	ਤੁਨ	ਫਾ	ਇਲਾ	ਤੁਨ	ਫਾ	ਇਲਾ	ਤੁਨ
S	|S	S	S	|S	S	S	|S	S	S	|S	S
ਸ਼ੋ	ਰ ਅੰ	ਦਰ	ਸ਼ਬ	ਦ ਗੁੰ	ਮੇ	ਅਰ	ਥ ਲਭ	ਦੇ	ਫਿਰ	ਰਹੇ	ਨੇ
ਏ	ਸ ਗੁਮ	ਸ਼ੁਦ	ਗੀ	ਦੇ ਬਾ	ਰੇ	ਗੌਂ	ਲ ਦਾ	ਕੋ	ਈ	ਨਹੀਂ	ਹੈ

ਬਹਿਰ ਰਮਲ ਸਾਲਿਮ ਬੜੇ ਘੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬਹਿਰ ਦਾ ਕੱਟਿਆ ਰੂਪ ਯਾਨਿ ਆਖਰੀ ਰੁਕਨ ਫਾਇਲਾਤੁਨ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰੂ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਦਵੱਈਏ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਭਜਨ ਨੇ ਸਾਲਮ ਰਮਲ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ।

ਛੰਦਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਿੱਕੇ ਛੰਦ ਬਹਿਰ ਵੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ 16 ਫੇਲੁਨ ਯਾਨਿ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰਾ ਛੰਦ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿੱਕਾ ਤੇ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਿਅਰ ਤਕਤੀਹ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ :

ਸ਼ਿਅਰ ਨੰ. 1

ਸਿਦਕ ਸਬੂਰੀ ਜੇ ਹੈ ਪੱਲੇ,
ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਓਗੇ।

ਬਹਿਰ :

ਚਾਰ ਵੇਰ ਫੇਲੁਨ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ (ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਫੇਲੁਨ)

ਸ਼ਿਅਰ ਨੰ. 2 :

ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਆਪ ਬੇਗ਼ਾਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦੈ,
ਹੋਰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੈ ਦਸਤੇ ਬਿਨ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਬਹਿਰ :

ਅੱਠ ਫੇਲੁਨ ਇਕ ਮਿਸਰੇ ਵਿਚ (ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ 16 ਫੇਲੁਨ

ਤਕਤੀਹ ਸ਼ਿਅਰ ਨੰ. 1 :

ਫੇ	ਲੁਨ	ਫੇ	ਲੁਨ	ਫੇ	ਲੁਨ	ਫੇ ਲੁਨ
S	S	S	S	S	S	S S
ਸਿਦ	ਕ ਸ	ਬੂ	ਰੀ	ਜੇ	ਹੈ	ਪੱ ਲੇ
ਦਿਲ	ਦਰਿ	ਆ	ਨੂੰ	ਤਰ	ਜਾ	ਓ ਗੇ

ਤਕਤੀਹ ਸ਼ਿਅਰ ਨੰ. 2

ਫੇ ਲੁਨ ਫੇ ਲੁਨ ਫੇ ਲੁਨ ਫੇ ਲੁਨ ਫੇ ਲੁਨ ਫੇ ਲੁਨ ਫੇ ਲੁਨ ਫੇ ਲੁਨ
S S S S S S S S S S S S S S S S
ਬੰ ਦਾ ਤਾਂ ਹਥਿ ਆ ਰ ਦਿ ਵਾਂ ਗੂੰ ਆ ਪ ਬਿ ਗਾ ਨੇ ਹਥ ਵਿਚ ਹੁੰ ਦੈ
ਹੋ ਰ ਬ ਝਾ ਕੁਝ ਸ਼ਾ ਮਿਲ ਹੁੰ ਦੈ ਦਸ ਤੇ ਬਿਨ ਤਲ ਵਾ ਰ ਦਿ ਅੰ ਰ

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਉੱਚਪਾਏ ਦਾ ਜਦੀਦ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਐਸੀ ਲੋਕ ਸੁਰ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੌਅ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਲੀਹੋਂ ਲੱਥੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮੰਧਤਾ, ਜਾਤੀਵਾਦ, ਇਕਾਨੋਮਿਜ਼ਮ ਦਾ ਘਿਨਾਉਣਾ ਚਿਹਰਾ,

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਡਰ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਆਚੀ ਮਾਨਵ ਪਛਾਣ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਅਨੇ, ਹਿੰਸਾ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇਧ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਉਂਦੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਬਾਬੇ, ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆਵਾਂ, ਗਲੋਬਲਾਈਜੇਸ਼ਨ, ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਮਨੁੱਖ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਦਰਦ, ਨਿੱਕੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ, ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਮਿਆਰ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਛੰਦ ਅਤੇ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਅਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਤਾਜ਼ਗੀ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਬਹਿਰ ਅਤੇ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਛੰਦਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਛੰਦਾਂ ਬਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਹਕ ਵਜੋਂ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਤੇ ਲੋੜ ਮੂਲਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਵਾਰਸ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੈਂਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਹਥਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ “ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ” ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

-ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ

ਪਿੰਡ ਕੋਹਾੜ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ

— 1 —

ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਭਲਾ ਕੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉੱਗੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਨਾਲ।
ਕਦਮ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੁਰਨਾ ਭਰ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ।

ਅੱਜ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਜੀਭ ਨਹੀਂ ਹੈ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਉਪਰਾਮ ਹੈ ਕਿਉਂ ?
ਤੇਰੀ ਤਾਂ ਸੀ ਬਹਿਣੀ ਉੱਠਣੀ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹੌਂਦੀਆਂ 'ਵਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਧਰਤ, ਸਮੁੰਦਰ, ਦਰਿਆ, ਸਹਿਰਾ, ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਦੈ,
ਪੋਟਾ ਪੋਟਾ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਦਿਲ ਹੈ ਹਉਕੇ ਬਲਦੀਆਂ ਆਹਵਾਂ ਨਾਲ।

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਨਮੁਖ ਰੋਜ਼ ਖਲੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਬੁੱਤ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਹੈ,
ਆਪਣਾ ਆਪ ਪਕੜਨਾ ਚਾਹਵੇ ਥੱਕੀਆਂ ਥੱਕੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ।

ਦਿੱਲੀ ਦੱਖਣ ਗਾਹੁਣ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਆਣ ਖਲੋ ਜਾਈਏ,
ਛਾਵਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਾਂ ਸੀ ਟੇਢੀ ਮੇਢੀ ਉਂਜ ਵੀ ਸੀ ਵੀਰਾਨ ਜਹੀ,
ਐਵੇਂ ਯਾਰੋ ਪਰਚ ਗਏ ਆਂ ਸਿੱਧ-ਮ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਰਾਹਵਾਂ ਨਾਲ।

ਰਾਤ, ਹਨ੍ਹੇਰੀ, ਗੜੇਮਾਰ ਤੇ ਬੱਦਲ, ਕਣੀਆਂ, ਤੇਜ਼ ਹਵਾ,
ਪੱਕੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਕੌਣ ਉਡੀਕੇ ਏਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਹੈ ਸੋਨ ਚਿੜੀ ਹੈ ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕੀ ਹੈ ?
ਬੇਘਰ ਵਿਧਵਾ ਜਾਣੀ ਜਾਵੇ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ।

★

— 2 —

ਇਕ ਬਦਲੋਟੀ ਤੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਥਲ ਨੂੰ ਇਕ ਪਲ ਠਾਰ ਗਈ।
ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਤੜਪਾਹਟ ਕੰਡਾ ਅਣਖਾਂ ਵਾਲਾ ਮਾਰ ਗਈ।

ਬੰਜਰ ਧਰਤੀ ਰੇਤਲ ਟਿੱਬੇ ਪੁੰਗਰਿਆ ਸੀ ਆਸ ਦਾ ਬੀਜ,
ਪਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬਦਲੀ ਰਾਣੀ ਗੱਲੀਂ ਬਾਤੀਂ ਸਾਰ ਗਈ।

ਹਿੱਕ 'ਚ ਰਹਿ ਗਏ ਹਉਕੇ ਹਾਵੇ ਸੁੱਤੀਆਂ ਆਸਾਂ ਰਾਂਗਲੀਆਂ,
ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਰਾਤ ਕੁਲਹਿਣੀ ਐਸਾ 'ਨ੍ਹੇਰ ਪਸਾਰ ਗਈ।

ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਉਦਰੇਵਾਂ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ,
ਬੋਹੜਾਂ ਤੇ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਜਦ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਗਈ।

ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਾਲੀ ਅੱਗ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਘੇਰ ਲਵੇ,
ਡਰਦੀ ਮਾਰੀ ਉੱਡ ਕੇ ਏਥੋਂ ਏਸੇ ਲਈ ਹੈ ਡਾਰ ਗਈ।

ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਲੜੇ ਹਾਂ, ਹੋਰ ਲੜਾਂਗੇ ਵੀ ਆਪਾਂ,
ਹੋਇਆ ਕੀ ਜੇ ਬੇਹਥਿਆਰੀ ਧਿਰ ਸਾਡੀ ਫਿਰ ਹਾਰ ਗਈ।

★

— 3 —

ਵਗਦਾ ਦਰਿਆ ਓਸ ਕੰਢੇ ਸਾਰੇ ਖੰਡਰ ਯਾਦ ਨੇ।
ਬਚਪਨੇ ਵਿਚ ਜੋ ਉਸਾਰੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ੀ ਘਰ ਯਾਦ ਨੇ।

ਇਕ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਕੰਢੇ ਖਲੋ,
ਪਰਤਦੇ ਯਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਅੱਥਰ ਯਾਦ ਨੇ।

ਚਰਖ਼ੜੀ ’ਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਸਾਡਾ ਬੀਤਿਆ,
ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਚਾਅ ਕੁਆਰੇ ਹਾਲੇ ਤੀਕਰ ਯਾਦ ਨੇ।

ਪਹਿਲੇ ਖ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਵੇਂ ਤੂੰ ਕਦੇ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ,
ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਯਾਦ ਨੇ।

ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਤੋਹਫ਼ੇ ਮੈਂ ਕਿੱਦਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂ,
ਤਾਅਨੇ, ਮਿਹਣੇ, ਤੁਹਮਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਸ਼ਤਰ ਯਾਦ ਨੇ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜ਼ੰਗਾਲ ਨੇ ਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਖਾ ਲਿਆ,
ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਚੁਗਦੇ ਕਬੂਤਰ ਯਾਦ ਨੇ।

ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕੋਂ ਕੋਠੇ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦਿਸਣ ਜੋ,
ਜਿਸਮ ਨਾਲੋਂ ਕਤਰ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਪਰ ਯਾਦ ਨੇ।

✶

— 4 —

ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ ਵਰਤ ਗਈ ਚੁੱਪ ਚਾਨ।
ਖ਼ਾਲੀ ਸੜਕਾਂ ਦੇਣ ਗਵਾਹੀ ਹਉਕੇ ਭਰਨ ਮਕਾਨ।

ਸਾਰੇ ਘਰ ਨੇਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਜਗਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਦੀਵਾ,
ਕੀਕਣ 'ਕੱਲ੍ਹਾ ਬਾਹਰ ਜਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ।

ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਕੁਰਲਾਹਟ ਪਈ ਹੈ ਕੌਣ ਸੁਣੇ ਅਰਜ਼ੋਈ,
ਸਾਡੀਆਂ ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਰਖ਼ਵਾਲਾ ਹੈ ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਨ੍ਹ।

ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੇ ਮੱਲ ਖਲੋਤੇ ਬੂਹੇ,
ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਲੈਣ ਤਲਾਸ਼ੀ ਅਣਸੱਦੇ ਮਹਿਮਾਨ।

ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਮੁੜੀਆਂ,
ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਆਪਣਾ ਕੌਮੀ ਗਾਨ।

ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ ਯਾਰੋ,
ਕਲਮਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਘੂਰ ਰਿਹਾ ਏ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ ਅਸਮਾਨ।

✶

— 5 —

ਲਟ ਲਟ ਬਲਦੇ ਮੁਲਕ 'ਚ ਨੱਚਦਾ ਇਹ ਕਿਸਰਾਂ ਦਾ ਮੋਰ।
ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਜਿਸਮ ਹੋ ਗਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਂਕੀ ਤੋਰ।

ਸੌਣ ਛਰਾਟੇ ਵਰ੍ਹਨ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਗ ਪਈ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ,
ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਲੱਕ ਟੁੱਟਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਘਟ ਘਨਘੋਰ।

ਕੁਝ ਮੌਸਮ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਬਾਕੀ ਜੋ ਵੀ ਬਚਿਆ,
ਦਾਣਾ ਫੱਕਾ ਹੂੰਝ ਕੇ 'ਲੈ ਗੇ ਰਲ ਮੰਡੀਆਂ ਦੇ ਚੋਰ।

ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਕਿਰਤੀ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਚੂੰਡਣ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ,
ਥਾਂ ਥਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਚੁੰਗੀਆਂ, ਠਾਣੇ, ਹਾਕਮ, ਵੱਢੀ-ਖ਼ੋਰ।

ਦੋ ਡੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਭਰ ਰੱਜਵੀਂ ਰੋਟੀ,
ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਕਿਥੋਂ ਆਵੇ ਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਲੋਰ ?

ਅੰਬਰ ਦੇ ਵਿਚ ਤਰਦੀ ਹੋਈ ਕਦੇ ਵੀ ਡੁੱਬ ਸਕਦੀ ਹੈ,
ਆਪਣੀ ਗੁੱਡੀ ਦੀ ਨਾ ਜਦ ਤਕ ਆਪ ਸੰਭਾਲੋ ਡੋਰ।

✶

— 6 —

ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਨੀਂਦਾ ਰੜਕੇ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਬਨਵਾਸਾਂ ਦਾ।
ਫੋੜਾ ਰਿਸਦਾ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਬੀਤ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਦਾ।

ਝੱਖੜ ਝਾਂਜਾ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ ਅੱਗ ਬਲੇ ਪਈ ਜੰਗਲ ਵਿਚ,
ਫਿਰ ਵੀ ਬੂਟਾ ਪਾਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦਾ।

ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਤੇ ਲੀਕਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਉ ਸੋਚ ਲਵੋ,
ਸਮਾਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਕੌਣ ਚੁਕਾਊ ਲੇਖਾ ਪਈਆਂ ਲਾਸਾਂ ਦਾ।

ਜਿਹੜੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਧਰਤੀ ਮਾਣ ਕਰੇ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸਾੜੇ ਮਾਲਕ ਕੁਝ ਸੁਆਸਾਂ ਦਾ।

ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਸੂਈ ਦੀ ਵੀ ਚੋਭ ਨਹੀਂ ਜਰ ਸਕਦੇ ਜੋ,
ਚੇਤਾ ਅੱਜ ਕਰਾਵਣ ਓਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦਾ।

ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਸਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ,
ਉਹ ਹੀ ਅੱਜ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਬਕ ਦਏ ਧਰਵਾਸਾਂ ਦਾ।

✶

— 7 —

ਬੇ-ਮੌਸਮ ਬਰਸਾਤ ਮਧੋਲੀ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋ।
ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਹੈ ਦਰਦ ਨਾ ਜਾਣੇ ਕੋ।

ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਿਆ ਪਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਵਾਂ,
ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਦਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਰਲੇ ਆਰ ਖਲੋ।

ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਥਰਾਏ ਹੰਝੂ ਮੌਸਮ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ,
ਨਾ ਜੀਂਦੇ ਨਾ ਮੋਇਆਂ ਅੰਦਰ ਨਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਰੋ।

ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਗੁਆਚੇ ਸੁਪਨੇ ਖੰਭ ਖੁਹਾ ਲਏ ਰੀਝਾਂ,
ਕਿਹੜਾ ਵੈਦ ਪਛਾਣੇ ਮਰਜ਼ਾਂ ਮਿਲਦੀ ਨਾ ਕਨਸੋ।

ਕਾਲ ਕਲੂਟੀ ਰਾਤ ਹੈ ਸਿਰ ’ਤੇ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਰਾਹ,
ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਜਗਾਉ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਲੋਅ।

ਤੜਕਸਾਰ ਅਣਦਿਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਜਾਵੇ,
ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਉ ਹੁਣ ਉਮਰਾਂ ਤੋਂ ਨੇ ਬੰਦ ਪਏ ਦਰ ਜੋ।

★

— 8 —

ਗੁਆਚੇ ਯਾਰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ।
ਮੈਂ ਕਿਸਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ।

ਜੇ ਰਾਤਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਏਦਾਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਤਾਂ,
ਮੈਂ ਕੀਕਣ ਚਾਨਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਲਣ ਵਾਲਾ ਬਿਰਖ਼ ਲਾਵਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕਦੀ ਜਦ ਬੰਟਿਆਂ ’ਤੇ ਚੋਟ ਲਾਉਂਦਾ ਸਾਂ,
ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦਾ ਏਦਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਵੀ ਤਿੜਕ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅੱਥਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਟਾਲਦਾ ਰਹਿੰਨਾਂ,
ਪਤਾ ਹੈ ਸਾਂਭ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਿਖਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਤੁਸਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਤਾੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾ ਗੱਲ ਗੁਆ ਦੇਣੀ,
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ’ਚ ਖੁਭੇ ਕਿੱਲ ਗਿਣਾਵਾਂਗਾ।

ਗੁਆਚੇ ਚਿਹਰਿਓ, ਆਓ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘਰ ਨੂੰ ਲੈ ਚੱਲਾਂ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਪ ਵੀ ਮੈਂ ਰੌਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਰਕ ਜਾਵਾਂਗਾ।

✶

— 9 —

ਹਰ ਸੀਸ ਤੇਗ ਹੇਠਾਂ ਹਰ ਜਿਸਮ ਆਰਿਆਂ ’ਤੇ।
ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਆਇਆ ਹੈ ਸਾਰਿਆਂ ’ਤੇ।

ਪੈਰਾਂ ’ਚ ਝਾਂਜਰਾਂ ਨੇ ਬੇਚੈਨ ਆਂਦਰਾਂ ਨੇ,
ਨੱਚਦੇ ਹਾਂ ਨਾਚ ਕਿਹੜਾ ਕਿਸਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ’ਤੇ।

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਂਭਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਚਾਨਣੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ,
ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਹਾਲੇ ਪਰਚਾਂਗੇ ਲਾਰਿਆਂ ’ਤੇ।

ਹਰ ਬੋਲ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਵੀਰਾਨ ਜਿੰਦੂ ਸਹਿਰਾ,
ਹੈ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਕਰੋਪੀ ਛੰਨਾ ਤੇ ਢਾਰਿਆਂ ’ਤੇ।

ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਜਰ ਸਕਾਂਗੇ ਉਸ ਹਾਦਸੇ ਨੂੰ ਆਪਾਂ,
ਡਿੱਗੀ ਜੇ ਬਿੱਜ ਕੋਈ ਬਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਠਾਰਿਆਂ ’ਤੇ।

ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਵੇ ਕਿੱਧਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਆਵੇ,
ਹਰ ਸੜਕ ਚੌਂਕ ਗਲੀਆਂ ਪਹਿਰੇ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ’ਤੇ।

ਇਹ ਰਾਤ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਹੱਡਾਂ ’ਚ ਬਹਿ ਨਾ ਜਾਵੇ,
ਗਰਮਾਓ ਸਰਦ ਜੁੱਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਗਾਰਿਆਂ ’ਤੇ।

ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਯਾਰੋ ਕੋਈ ਵਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ,
ਚੱਲਦੀ ਰਹੂ ਜੋ ਆਪੇ ਢਿੱਲੇ ਹੁੰਗਾਰਿਆਂ ’ਤੇ।

★

— 10 —

ਦਿਨ ਭਰ ਜਿਹੜੀ ਰਾਤ ਉਡੀਕਾਂ ਰਾਤ ਪਏ ਘਬਰਾਵਾਂ।
ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ 'ਚੋਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ।

ਓਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗੇ,
ਜੀਹਦਾ ਕੰਤ ਜਹਾਜ਼ੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਲੈ ਕੇ ਚਾਰ ਕੁ ਲਾਵਾਂ।

ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਭਲਾ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦਾ ਇਸ ਰੁੱਤੇ,
ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖਲੋਤਾ ਮੈਂ ਹਾਂ ਜਾਂ ਪੱਤ ਵਿਰਲਾ ਟਾਵਾਂ।

ਕੱਲ੍ਹ ਤਿਰਕਾਲੀਂ ਡੁੱਬਦਾ ਸੂਰਜ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਏਦਾਂ,
ਜੀਕਣ ਸਾਮੀ ਘੇਰੀ ਹੋਵੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਹਵਾਂ।

ਕੱਲ੍ਹ ਦਰਿਆ ਸੀ ਚਾਰ ਚੁਫ਼ੇਰੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ ਮੈਂ,
ਅੱਜ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਰੇਤ 'ਚ ਪੋਟਾ ਪੋਟਾ ਧਸਦਾ ਜਾਵਾਂ।

ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਰਾਇਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਰੁੱਖ ਘੂਰਦੇ ਮੈਨੂੰ,
ਸ਼ਹਿਰ ਬੇਗ਼ਾਨੇ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਤਾਂ ਹੱਥੀਂ ਕਰਦੇ ਛਾਵਾਂ।

ਤੇਰੀ ਧੁੱਪ ਮੁਬਾਰਕ ਤੈਨੂੰ, ਛਾਂ ਤੇਰੀ ਵੀ ਤੈਨੂੰ,
ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪਰਛਾਵਾਂ।

✶

— 11 —

ਜੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀ ਸ਼ੀਰੀਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਬਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ।
ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਖ਼ੁਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਨੇ ਵੀ ਨਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ।

ਉਨ੍ਹੇ ਮੈਨੂੰ ਝੁਲਸ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਧਰ ਦਿੱਤੈ,
ਮਿਲੀ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ ਦੋਪਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਲੱਭਦਾ ਆਪ ਕਿਧਰੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਚੱਲਿਆਂ,
ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਮਿਲ ਪਵੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਘੂਰੀ ਕਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ।

ਉਦ੍ਹੀ ਇਕ ਯਾਦ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੀ ਬਣਿਆ ਆਸਰਾ ਮੇਰਾ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ।

ਜਦੋਂ ਸੀ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਜਾਪਦੀ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਮ੍ਹਾਂ,
ਜਦੋਂ ਨਿੱਖੜੀ ਤਾਂ ਜਾਪੀ ਉਹ ਸਰਾਪੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ।

ਕਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਭਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰਦਾ,
ਹਵਾ ਦਾ ਜਿਸਮ ਸੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਤਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ।

ਹੁਲਾਰਾ ਪੀਂਘ ਦਾ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ,
ਮਿਲੀ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਘੜੀ ਸੀ ਕਹਿਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ।

✶

— 12 —

ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੀਲ੍ਹੀ ਲਾ 'ਗੇ ਬਹੁ-ਰੰਗੇ ਅਖ਼ਬਾਰ।
ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਾਣੇ ਫਿਰਨ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਦੋ ਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ।

ਨਾ ਅੰਬਰ 'ਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਗੀ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੁੜੇਲ,
ਬਿਟ ਬਿਟ ਝਾਕੇ ਕੰਧ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਖੰਭ ਸੜਿਆਂ ਦੀ ਡਾਰ।

ਮਾਂ ਪਿਉ ਜਾਏ ਬਣੇ ਪਰਾਏ ਵੰਡਿਆ ਧਰਤੀ ਅੰਬਰ,
ਵਿਸ਼-ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਲੀਕਾਂ ਪਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਕਹਿਰ ਗੁਜ਼ਾਰ।

ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੰਡੀ ਲਾ ਕੇ ਸੁੱਤੇ ਵੈਦ-ਧਨੰਤਰ ਸਾਰੇ,
ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਾਂ ਲਹਿ ਨਾ ਸਕਦਾ ਡਾਢਾ ਤੇਜ਼ ਬੁਖ਼ਾਰ।

ਮੌਸਮ ਸਿਰ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾ ਕੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ,
ਚਿੱਟੇ ਲੀੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਯਾਰ।

ਗਲੀਆਂ ਚੌਂਕ ਚੁਰਸਤੇ ਸੜਕਾਂ ਸੁੰਨ-ਮ-ਸੁੰਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ,
ਦਫ਼ਾ ਚੁਤਾਲੀ ਧੌਣ ਪੰਜਾਲੀ ਜੇ ਰਲ ਬੈਠਣ ਚਾਰ।

ਏਦਾਂ ਗਰਕ ਗਰਕ ਕੇ ਯਾਰੋ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਕੀ ਜਾਊ,
ਵਧਦੀ ਗਈ ਜੇ ਏਦਾਂ ਆਪਣੇ ਗਰਕਣ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ।

✶

— 13 —

ਜੇਕਰ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੌਸ਼ਨ ਚਾਰ ਚੁਫ਼ੇਰਾ ਹੈ।
ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੋਇਆ ਸੋਨ-ਸਵੇਰਾ ਹੈ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜੰਡ ਕਰੀਰਾਂ ਸੜਕਾਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਹੈ ਚਾਨਣ,
ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਕਾਲਾ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਹੈ।

ਔੜ ਪਏ ਜਾਂ ਮਾਰ ਦਏ ਫਿਰ ਬੇਮੌਸਮ ਬਰਸਾਤ ਜਹੀ,
ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੀ ਮਰ ਮਰ ਜੀਣਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੇਰਾ ਹੈ।

ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਦੇ ਪੁਰਖ਼ਿਆਂ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਦੇ ਨਾਲ,
ਓਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਲੱਗਿਆ ਵਿਸ਼-ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸੁਕਰਾਤ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲਾ ਸਾਂਭ ਲਵੋ,
ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬੱਸ ਏਸੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਹਿਰ ਬਥੇਰਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਕਬੂਲ ਕਰੋਗੇ ਇਕ ਦਿਨ ਐਸਾ ਆਵੇਗਾ,
ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਹਾਂ ਪਰ ਹਰ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਚੀਕਾਂ ਤੇ ਕੁਰਲਾਹਟਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੇ,
ਹਰ ਬਸਤੀ, ਘਰ, ਸ਼ਹਿਰ, ਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰ ਧੁਖਦਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਹੈ।

✶

— 14 —

ਚੇਤੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਿਛਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨਹਿਰ।
ਹੱਡਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਓਪਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ।

ਸਿਰ 'ਤੇ ਛਤਰੀ ਤਾਣ ਲਵਾਂ ਜੇ ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ,
ਚੁਭਦੀ ਜਾਨ ਵਲੂੰਧਰਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਖ਼ਰ ਦੁਪਹਿਰ।

ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤੀਕਣ ਨ੍ਹੀਂ ਆਉਂਦੇ,
ਸੂਰਜ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਕਹਿਰ।

ਹੁਣ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਮੀਂਹ ਆਵੇਗਾ ਰੁੱਖ ਡੋਲਦੇ ਵੇਖੋ,
ਅੰਬਰ ਦੇ ਨੈਣਾਂ 'ਚੋਂ ਦਿਸਦੀ ਸੁਰਮੇ ਵਰਗੀ ਗਹਿਰ।

ਅਣਦੇਖੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੁੜ ਘਿੜ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਵੇ,
ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੁਪਨਾ ਆਵੇ ਰਾਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ।

ਅਧਮੋਏ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸੁੱਤ-ਉਨੀਂਦੇ ਲੋਕੀਂ,
ਸਹਿਕਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ੋਰੀ ਜਾਵੇ ਚਾਕਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ।

ਕੱਲ੍ਹ-ਕਲੋਤਰ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵਹਿ ਜਾਵਾਂ,
ਕੱਲੀ ਕੀਕਣ ਤੁਰ ਸਕਦੀ ਏ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਲਹਿਰ।

✶

— 15 —

ਜੰਗਲ ਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਪਈ ਤੇ ਖ਼ੁਰਿਆ ਹੈ ਪਰਛਾਵਾਂ।
ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਕੂਕਾਂ ਰੌਲਾ ਬੱਦ ਬਲਾਵਾਂ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲ ਸੰਗਲ ਰੱਸੇ ਹਾਰ ਹਮੇਲਾਂ ਛਣਕਣ,
ਖ਼ਸਮ ਪਛਾਣ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੀਆਂ, ਭੇਡਾਂ, ਮੱਝਾਂ, ਗਾਵਾਂ।

ਸਿਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਪੈਰ ਨਾ ਪੁੱਟਿਆ ਕੋਈ,
ਸਾਨੂੰ ਐਵੇਂ ਬੰਨ੍ਹ ਬਿਠਾਇਆ ਬੁੱਢੇ ਰੁੱਖਾਂ ਛਾਵਾਂ।

ਆਲ ਦੁਆਲਾ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਸ਼ੇਰ ਬਘੇਲਿਆਂ ਮੱਲੇ,
ਤੇਰੇ ਤੱਕ ਵੀ ਆਵਾਂ ਤਾਂ ਦੱਸ ਕਿਹੜੇ ਰਸਤੇ ਆਵਾਂ।

ਸਿਰ 'ਤੇ ਐਨ ਵਰ੍ਹਾਊ ਬੱਦਲ, ਕਹਿਰ, ਗੁਬਾਰ, ਹਨੇਰਾ,
ਵਿਰਲਾ ਥਾਣੀਂ ਝਾਕੇ ਫਿਰ ਵੀ ਤਾਰਾ ਵਿਰਲਾ ਟਾਵਾਂ।

ਏਨੇ ਸਾਲ ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਖੋਰ ਖੋਰ ਕੇ ਪੀਤਾ,
ਹੁਣ ਬਨਵਾਸੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤਾਈਂ ਕਿੰਞ ਪਛਾਨਣ ਮਾਵਾਂ।

✶

— 16 —

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਾਗ਼ 'ਚ ਜੀਕੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋਹੀਣ ਗੁਲਾਬ ਹੈ।
ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਏਦਾਂ ਜਾਪੇ ਅਪਣਾ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਹੈ।

ਇਸ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਕੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨ ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਲੱਗਣਾ ਨਾ,
ਫੁੱਲਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਇਹ ਜੋ ਭੜੂਆ ਦਾਬ ਹੈ।

ਮੋਢਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਛਾਂਗੀਆਂ ਬਾਹਾਂ, ਬੇ-ਸਿਰ, ਪੈਰ-ਵਿਹੂਣੇ ਲੋਕ,
ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਏਹੀ ਖ਼੍ਵਾਬ ਹੈ।

ਪਾਟੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰੁਲੇ ਨਾ ਇਹਦਾ ਵਰਕਾ ਵਰਕਾ ਵੀ,
ਸਾਂਝ-ਭਰੱਪਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਜੋ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ ਹੈ।

ਜਨਮ ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਰੰਗ ਹੋਵੇ,
ਏਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਦਲੋ ਲੋਕੋ, ਇਹ ਤਾਂ ਗਲਤ ਹਿਸਾਬ ਹੈ।

ਕਿਹੜਾ ਮਾਲੀ ਐਸੀ ਡਾਲੀ ਫਿਰ ਲਾਵੇਗਾ ਘਰ ਸਾਡੇ,
ਜਿਸ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋ ਆਪ ਕਹੇਗੀ ਇਹ ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬ ਹੈ।

✶

— 17 —

ਚਾਰ ਚੁਫ਼ੇਰੇ ਨ੍ਹੇਰ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਗਠੜੀ ਲੈ ਗਏ ਚੋਰ।
ਅੱਧ-ਸੁੱਤੀਏ ਹੁਣ ਜਾਗ ਨੀ ਤੇਰਾ ਲੁੱਟਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਭੰਬੋਰ।

ਸੱਤਰੰਗੀ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕੋਲ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉੱਡਦੀ,
ਅੱਜ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਤੋੜ ਮਰੋੜੀ ਸਣੇ ਪਤੰਗ ਦੇ ਡੋਰ।

ਨਾ ਕੋਈ ਬਾਗ਼ ਬਗੀਚਾ ਖਿੜਿਆ ਨਾ ਅੰਬਾਂ ਨੂੰ ਬੂਰ,
ਨਾ ਕੋਇਲਾਂ ਨਾ ਗਾਉਣ ਬੰਬੀਹੇ ਨਾ ਹੀ ਨੱਚਦੇ ਮੋਰ।

ਸਾਡੇ ਚਿਹਰੇ ਇੰਜ ਧੁਆਂਖੇ ਰਹੀ ਪਛਾਣ ਨਾ ਕੋਈ,
ਆਪਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਿਖਾ ਕੇ ਕੁੰਜੀ ਲੈ ਗਿਆ ਕੋਈ ਹੋਰ।

ਲਹਿੰਦੇ ਬੰਨੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਕੇ ਬੁਝ ਗਈ ਹੈ,
ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ ਕਾਲੀ ਘਟ ਘਨਘੋਰ।

ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਸਾਹ ਚਲਦਾ ਜਾਪੇ ਨਬਜ਼ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ,
ਢੀਠ ਮੁਲਕ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਸਤਾਨੀ ਤੋਰ।

ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਅੱਗੜ ਪਿੱਛੜ ਗੱਲ ਕਾਹਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ,
ਚੋਰ ਉਚੱਕਿਆਂ ਰਲ ਕੇ ਮੱਲਿਆ ਸਾਡਾ ਤਖ਼ਤ ਲਾਹੌਰ।

✶

— 18 —

ਪਿੰਡ ਗਏ ਨੂੰ ਘੂਰਦੀਆਂ ਨੇ ਧੂੜਾਂ ਅੱਟੀਆਂ ਰਾਹਵਾਂ।
ਵਾਂਗ ਬਿਗਾਨੇ ਝਾਕਦੀਆਂ ਨੇ ਕੰਧਾਂ, ਧੁੱਪਾਂ, ਛਾਵਾਂ।

ਵਾਂਗ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਏ ਅਮਰ ਵੇਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ,
ਸਾਹ ਤੇ ਸੋਚ ਜਕੜ ਲਈ ਜਾਪੇ ਕੱਸੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਵਾਂ।

ਇਸ ਰੁੱਤੇ ਜੇ ਪੌਣ ਉਦਾਸੀ ਨਾ ਕਰ ਸ਼ਿਕਵਾ ਕੋਈ,
ਹਉਕੇ ਭਰ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੀਆਂ ਸਭ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ।

ਸੁਪਨ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਾਂ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਆਲ-ਦੁਆਲੇ ਤਾਰਾਂ,
ਬੇਆਬਾਦ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਜਾ ਖੜਕਾਵਾਂ।

ਨਾਗ ਜ਼ਹ੍ਰੀਲੇ ਕੱਢ ਵਰਮੀਆਂ ਬੈਠੇ ਚੌਂਕ ਚੁਰਾਹੇ,
ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਭਿੱਜੀਆਂ ਵਗ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸਰਦ ਹਵਾਵਾਂ।

★

— 19 —

ਆਪਣੇ ਆਲ–ਦੁਆਲ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕੋਹਰਾ ਤਾਂ ਦੇਖ।
ਇਸ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਬੁਝਿਆ ਚਿਹਰਾ ਤਾਂ ਦੇਖ।

ਬੇਬਸ ਬੱਚਾ ਉਲਝ ਗਿਆ ਹੈ ਜੇਕਰ ਪਿਲਚੀ ਡੋਰ ਦੇ ਨਾਲ,
ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਸੰਗ ਜੁੜਿਆ ਉੱਡਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਤਾਂ ਦੇਖ।

ਇਹ ਮੌਸਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ ਸਿਖ਼ਰ ਦੁਪਹਿਰ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਹੈ,
ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਦਗ਼ਦਾ ਸੂਰਜ ਦਾ ਗੋਲਾ ਤਾਂ ਦੇਖ।

ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ–ਦੀਵਾਰੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਝਾਕ ਜ਼ਰਾ,
ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲਿਆ ਉੱਚਾ ਕੱਦ ਅਪਣਾ ਤਾਂ ਦੇਖ।

ਇਸ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕਣ ਦਾ ਸਾਡਾ ਦਾਅਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ,
ਬੱਸ ਫਰਹਾਦ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਫੜਿਆ ਹੈ ਤੇਸਾ ਤਾਂ ਦੇਖ।

✶

— 20 —

ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਪੜ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ।
ਫਿਰ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਜਾਪੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ।

ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ 'ਵਾਜ਼ ਨਾ ਕੱਢਾਂ ਬੂਹਾ ਖੜਕੇ ਘੜੀ ਮੁੜੀ,
ਕੰਨ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਯਾਰ ਦੀਆਂ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਨੂੰ।

ਵਿਰਲਾ ਥਾਣੀਂ ਬਲਦਾ ਸੂਰਜ ਜਦ ਚਾਨਣ ਜਾਂ ਸੇਕ ਦਏ,
ਨਿੱਘ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਏ ਡੇਗ ਦਿਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ।

ਅਪਣਾ ਆਪ ਲੁਕਾ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਪਿੰਜਰੇ ਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਾਂ,
ਉੱਡਣ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਵਾਂ ਪਰ-ਕਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਨੂੰ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵੜਦਿਆਂ ਲੈਣ ਤਲਾਸ਼ੀ ਹਾਕਮ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਹੁਣ,
ਕਾਗ਼ਜ਼ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਲੁਕਾ ਲਾਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ।

ਮੀਲਾਂ ਤੀਕ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਥਲ ਮਾਰੂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਏਗਾ,
ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ ਰੋਕੋ ਅਗਨੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਾਂ ਨੂੰ।

*

— 21 —

ਗੋਲੀਆਂ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਜਿਸਮ ਕੂਕਦੇ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ।
ਵਰਕਾ ਵਰਕਾ ਜੋੜ ਜੋੜ ਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ।

ਬਾਗ਼-ਬਗ਼ੀਚੇ ਅੱਗ ਦੀ ਭੇਟਾ, ਬਿਰਖ ਚਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੜੇ,
ਗ਼ਰਮ ਰਾਖ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਲਗਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ।

ਇਹ ਕੈਸੀ ਬਰਸਾਤ ਛਾਨਣੀ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸੀਨਾ ਹੈ,
ਕੋਰੇ ਸਫ਼ੇ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ।

ਤਣੇ ਹੋਏ ਮੁੱਕੇ ਨੂੰ ਆਖੋ ਹੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਮਤੋਲ ਕਰੋ,
ਸੰਗਰਾਮੀ ਦੀ ਚਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ।

ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲੀ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਹੈ,
ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਘਰ ਨਾ ਬੈਠੋ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ।

ਕਲਮਾਂ ਬੁਰਸ਼ਾਂ ਸਾਜ਼ ਵਾਲਿਓ ਇਸ ਮੌਸਮ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰੋ,
'ਸੱਚ ਕੀ ਬੇਲਾ' ਹੱਕ ਨਿਤਾਰੋ ਕੰਧਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੋ।

✶

— 22 —

ਸੁਪਨ-ਪਰਿੰਦੇ ਕਿਉਂ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਤਲਾਮ ਜਿਹਾ।
ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਘੁੱਗੀਆਂ ਦਾ ਕੋਹਰਾਮ ਜਿਹਾ।

ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਤਿਤਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕੈਦ ਕਰੇਂ,
ਸ਼ੌਂਕ ਅਵੱਲਾ ਤੇਰਾ ਇਹ ਹੁਣ ਹੋ ਚੱਲਿਆ ਏ ਆਮ ਜਿਹਾ।

ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਹਿਸ਼ਤ ਅਕਲੋਂ ਸ਼ਕਲੋਂ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਜਾਪਦੀਆਂ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਬਣਾਇਆ ਹੁਣ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਲਾਮ ਜਿਹਾ।

ਨ੍ਹੇਰ ਸਾਈਂ ਦਾ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋਟੀਆਂ ਪਾ ਬੈਠਾ,
ਆਸ ਦਾ ਸੂਰਜ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸੁਰਖ਼ ਸਲਾਮ ਜਿਹਾ।

ਅਦਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਯਾਰੋ ਦੇਖੋ ਕਿਥੋਂ ਕਿਥੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ,
ਪਾਗਲ ਕਹਿ ਕੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਕਰ ਦੇਵਣ ਬਦਨਾਮ ਜਿਹਾ।

ਨਿੰਮੋਝੂਣ ਉਦਾਸਿਆ ਸੂਰਜ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਖੂਹ ਡੁੱਬ ਚੱਲਿਆ,
ਸੁਬ੍ਹਾ ਸਵੇਰੇ ਸਿਖ਼ਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਜਿਹਾ।

ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਸ ਦਿਨ ਸੁੱਤੇ ਲੋਕੀਂ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ 'ਚੋਂ ਜਾਗਣਗੇ,
ਹੱਕ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਛੇੜਨਗੇ ਸੰਗਰਾਮ ਜਿਹਾ।

✶

— 23 —

ਅੱਜ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਹਥਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।
ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਕਰਦਾ ਏ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਘੂਰ ਵੇਖਦੇ ਨੇ ਜੰਗਲੀ ਜਨੌਰ,
ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਬਹਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਰਣਭੂਮੀਆਂ ਦਾ ਚੌਂਕੇ ਤਾਈਂ ਹੋਇਆ ਵਿਸਥਾਰ,
ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਏਥੇ ਜਿੱਤ ਹਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਲੋਹਾ ਕੁੱਟਿਆਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਬਣੇ,
ਇਹ ਲੋਹਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਬੇਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਕੋਈ ਵੇਚਦਾ ਈਮਾਨ ਕੋਈ ਤਾਰੇ ਉਹਦਾ ਮੁੱਲ,
ਸਣੇ ਸਿਰ ਪੱਗ ਹੋ ਗਈਆਂ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਾਇਆ ਸੰਗ-ਸਾਥ ਛੱਡ ਜਾਏ,
ਉਦੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿਹੜਾ ਇਤਬਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਖਾਂਦਿਆਂ ਕੀ ਸੱਪ ਲੜ ਗਿਆ,
ਦੋਵੇਂ ਕਰਦੇ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਯਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਫੁੱਲ ਬੀਜੀਏ ਤੇ ਪਾਲੀਏ ਸੁਗੰਧ ਵੰਡ ਦੇਈਏ,
ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਸਦਾ ਕਰਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

✶

— 24 —

ਜਦ ਤੋਂ ਹੋਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਆਏ ਬਦਲੇ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਮੀਆਂ।
ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਏ ਰਾਤ ਮੀਆਂ।

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦਿੱਤੇ ਸੀ ਏਸ ਲਈ,
ਪੁੱਤ ਪੋਤਰੇ ਵਾਸ ਕਰਨਗੇ ਜਦ ਆਊ ਬਰਸਾਤ ਮੀਆਂ।

ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੀ ਸੱਥਰ ਵਿਛਦੇ ਕੀਰਨਿਆਂ ਦੀ 'ਵਾਜ ਸੁਣੇ,
ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਕਤਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਮੀਆਂ।

ਰਾਜ ਭਵਨ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸੱਜਣਾ ਤੂੰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਝਾਕ ਜ਼ਰਾ,
ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਪ੍ਰਭਾਤ ਮੀਆਂ।

ਮੇਰੀ ਚੀਖ਼ ਸੁਣਦਿਆ ਲੋਕਾਂ ਜਾਗ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਕਰ,
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮੁੱਕਣੀ ਗ਼ਮ ਦੀ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਮੀਆਂ।

ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲਾ ਪੀਣਾ ਪੈਣੈਂ ਹਮਸਫ਼ਰੋ,
ਹਰ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸੁਕਰਾਤ ਮੀਆਂ।

ਜਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਚੋਗਾ ਚੁਗ ਕੇ ਪੰਛੀ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜਦੇ ਨੇ,
ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਲੁਕਦੇ ਫਿਰੀਏ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਾਤ ਮੀਆਂ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਏਸ ਚੌਰਾਹੇ ਦੇ ਵਿਚ ਜਗਦਾ ਦੀਵਾ ਧਰ ਚੱਲਿਆਂ,
ਲਾਟ ਬਚਾਇਓ ਨੇਰ੍ਹੀ ਕੋਲੋਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਮੀਆਂ।

✶

— 25 —

ਜੀਅ ਕਰਦੈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਚੱਬਾਂ ਦੋਧਾ–ਛੱਲੀਆਂ ਹੂ।
ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਨੰਗਾ ਦੌੜਾਂ ਮਾਰਾਂ ਝੱਲ–ਵਲੱਲੀਆਂ ਹੂ।

ਏਸ ਨਗਰ ਬਨਵਾਸੀ ਹੋਏ ਰੋਜ਼ੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਏ ਸਾਂ,
ਪਿੱਛੇ ਰੋਜ਼ ਉਡੀਕਦੀਆਂ ਨੇ ਮਾਵਾਂ ਕੱਲ–ਮ–ਕੱਲੀਆਂ ਹੂ।

ਅੰਬਰ ਵਿਚੋਂ ਤਾਰਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਖ਼ੌਰੇ ਕਿਥੇ ਗ਼ਰਕ ਗਿਆ,
ਚੁੰਨੀਆਂ ਰੋਣ ਦੁਹੱਥੜ ਪਿੱਟਣ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ ਝੱਲੀਆਂ ਹੂ।

ਕੂੰਜਾਂ ਗਈਆਂ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੇ ਆਈਆਂ ਨਾ,
ਖ਼ਾਲਮ ਖ਼ਾਲੀ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਨੇ ਟੱਲ–ਮ–ਟੱਲੀਆਂ ਹੂ।

ਤਪਦਾ ਤਨ ਮਨ ਵੰਝਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿੱਟੀ ਤਾਨ ਭਰੇ,
ਬੇਲੇ ਅੰਦਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਜੂਹਾਂ ਮੱਲੀਆਂ ਹੂ।

ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਇਕ ਸਿਵਾ ਬਲ ਬੁਝ ਕੇ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋਵੇ,
ਇਹ ਵੀ ਦੇਖ ਤੂੰ ਕਿਥੋਂ ਤੀਕਰ ਮੱਚਦੀਆਂ ਤਰਥੱਲੀਆਂ ਹੂ।

ਫੂਹੜੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਉਹ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਰੇ ਤੇ ਮੁੜ ਜਾਵੇ,
ਕਾਤਲ ਦਾ ਮਸ਼ਗੂਲਾ ਵੇਖੋ ਦੇਵੇ ਆਪ ਤਸੱਲੀਆਂ ਹੂ।

ਜਿੱਧਰ ਵੇਖਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਅੱਗਾਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰਿਔਲ ਸੜੇ,
ਠੰਡੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਰੱਬ ਡਾਢੇ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਘੱਲੀਆਂ ਹੂ।

✶

— 26 —

ਮੋਈਆਂ ਘੁੱਗੀਆਂ ਚੇਤੇ ਆਈਆਂ ਬਿਸਤਰ ਉੱਤੇ ਬਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।
ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ ਕੰਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਸਲਵੱਟੇ ਸਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।

ਅੱਗ ਵੀ ਸਾੜੇ ਠੰਡ ਵੀ ਸਾੜੇ ਜੰਤ ਜਨੌਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਡਰ,
ਕੱਲ੍ਹੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਕਜੀਏ ਜੰਗਲ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।

ਸੁਰਖ਼ਪੋਸ਼ ਇਹ ਰਮਤਾ ਜੋਗੀ ਜਦ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰੇ,
ਏਦਾਂ ਜਾਪੇ ਜਿੱਦਾਂ ਸੂਰਜ ਤੁਰ ਲਹਿ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।

ਮੁੱਕ ਜਾਵਾਂਗੇ ਬਾਂਸਾਂ ਵਰਸਿਓ ਆਪਣੀਓਂ ਹੀ ਅੱਗ ਦੇ ਨਾਲ,
ਡੱਕਿਆ ਨਾ ਜੇ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਸ ਦੇ ਵਿਚ ਖਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।

ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਹਰਦਮ ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ,
ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਖ਼ੌਰੂ ਪਾਏ ਘੂਰੇ ਉੱਠਦੇ ਬਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।

ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਜੀ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਨੇ,
ਦੂਰ ਖਲੋਤੇ ਦੱਬ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉੱਚੀ ਮਮਟੀ ਢਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।

ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਸੁਆਦਾਂ ਪਿੱਟੀ ਝੂਠ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ,
ਸੱਚ ਏਸ ਨੂੰ ਕੌੜਾ ਲਗਦੈ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰੇ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ,
ਚਾਰ ਜੁੱਗ ਤਾਂ ਬੀਤ ਗਏ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਜਬਰ ਇਹ ਸਹਿੰਦੇ ਨੂੰ।

*

— 27 —

ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾ ਤੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।
’ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਮੋਰ ਲੂਸ ਗਏ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਦੇ ਖੰਭ ਖਿੱਲਰੇ,
ਮੇਘ ਮੰਗਦੇ ਸਾਂ ਮਿਲ ਗਏ ਅੰਗਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਵੇਖ ਸੱਥਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਭਰੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ,
ਕਿਵੇਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਚੀਰਦੇ ਨੇ ਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਐਵੇਂ ਰਾਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ’ਚ ਨਾ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ ਬੈਠ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਦੀਵੀਂ ਚੜ੍ਹੇ ਚੰਨ-ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਐਵੇਂ ਮੂਧੜੇ ਮੂੰਹ ਡਿੱਗੀ ਜਾਨੈਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਨਾਰੇ,
ਕੋਲ ਵੱਸਦੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਛੰਨਾਂ ਢਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਬੁੱਲ੍ਹ ਊਠ ਦਾ ਜੋ ਲਮਕੇ ਇਹ ਡਿੱਗਣਾ ਨਹੀਂ,
ਉੱਠ ਤੁਰ ਪਉ ਭਰਾਵਾ, ਨਾ ਤੂੰ ਲਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਤੈਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਂ ਬਾਤ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ,
ਜਿਹੜੇ ਜਾਗਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਸਮਤੋਲ ਵਿਚ ਪੈਰ ਤਾਹੀਉਂ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣੇ,
ਕਦੇ ਜਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕਦੇ ਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

ਜਿਹੜੇ ’ਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ’ਚ ਬਾਲਦੇ ਨੇ ਦੀਵਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲ,
ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਨੇ ਮਿੱਤਰਾ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ।

★

— 28 —

ਵੱਢਿਆ ਟੁੱਕਿਆ ਜਿਸਮ ਪਿਆ ਹੈ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ।
ਕਿੱਦਾਂ ਅੱਖ ਮਿਲਾਵਾਂ ਯਾਰੋ ਅੱਜ ਮੈਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ।

ਬੰਸਰੀਆਂ ਦੇ ਪੋਰੀਂ ਸਿੱਕਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਏ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨੇ,
ਨੱਚਦੇ ਨੱਚਦੇ ਮੋਰ ਸਹਿਮ ਗਏ ਕਿਹੜਾ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਇਹ ਚੰਦਰੇ ਕਿਉਂ ਢਾਹੁੰਦੇ ਨੇ,
ਆਓ ਯਾਰੋ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਰੀਏ ਸ਼ੂਕ ਰਹੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ।

'ਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਵਿਚ ਜੰਮ ਜਾਏ, ਕਿੱਸਰਾਂ ਸੱਚ ਪਛਾਨਣਗੇ,
ਬਿਨ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਿਆਂ ਤੁਰਦਾ ਨਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਚਾਦਰ ਦੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਖਿੱਲਰ ਗਈਆਂ ਹਨ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਚਾਰ ਕਦਮ ਨਾ ਤੁਰ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਸੱਕੀ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਸੁਰ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਦੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਾਨਸੈਨ ਕੀ ਸੋਚੇਗਾ,
ਸਾਰੀ ਟੀਮ ਵਜੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾ ਬੈਠੀ ਏ ਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ।

ਜਿਹੜਾ ਫੁੱਲ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋਈ ਵਾਲਾ ਉਹ ਤਾਂ ਮਹਿਕਾਂ ਵੰਡੇਗਾ,
ਉਸ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਹੈ ਡਾਢੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਅੰਨ੍ਹਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਬੁੱਝ ਲੈਂਦੇ, ਪੈੜ-ਚਾਲ ਤੋਂ ਲਹਿਜੇ ਤੋਂ,
ਕਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਸਾਂਝ ਪੁਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹਵਾਂ ਨਾਲ।

ਸਾਰੇ ਚੌਂਕ ਚੁਰਸਤੇ ਮੱਲੇ ਕਾਲੇ ਫ਼ਨੀਅਰ ਨਾਗਾਂ ਨੇ,
ਯਤਨ ਕਰਾਂ ਕਿ ਕੀਲ ਲਵਾਂ ਮੈਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ।

★

— 29 —

ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਪੰਜਾਬ ਬਣ ਗਿਆ ਢਾਈ ਦਰਿਆ ਢਾਬ।
ਪੱਤੀ ਪੱਤੀ ਹੋ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਸਾਡਾ ਸੁਰਖ਼ ਗੁਲਾਬ।

ਕਿਸ ਚੰਦਰੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਇਹ ਜੰਗਲ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ,
ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਏ ਆਦਮ ਖੋਰ ਕਿਤਾਬ।

ਸੰਕਟ ਕਾਲ ’ਚ ਜੰਮੇ ਜਾਏ ਪੁੱਛਣਗੇ ਜਦ ਸਾਨੂੰ,
ਸਿਵਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹੜਾ ਦਊ ਜਵਾਬ।

ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਡੋਰ ਭੂਤਰੇ ਸਾਨ੍ਹ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਉਲਝੀ,
ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਮੌਲਾ ਜਾਣੇ ਹੋਈ ਜੋ ਮੇਰੀ ਬਾਬ।

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਜੋਟੀਦਾਰ ਪੁਰਾਣੇ,
ਚੁਸਤ ਮਜੌਰਾਂ ਵੱਖਰੇ ਕੀਤੇ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਬਾਬ।

ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਹੇਕਾਂ, ਚੀਕਾਂ, ਕੂਕਾਂ,
ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਬਿਆਸਾ ਭਰਿਆ ਨੱਕੋ ਨੱਕ ਚਨਾਬ।

ਨੇਰ੍ਹੇ ਦੇ ਵਿਚ ਟੋਹ ਟੋਹ ਤੁਰੀਏ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੀ ਭੁਰੀਏ,
ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਕਦ ਮੁੱਕੇਗਾ ਯਾਰੋ ਚੰਦਰਾ ਖ਼੍ਵਾਬ।

✶

— 30 —

ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੂਰਜ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਰਾਤ ਨੇ।
ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਪ੍ਰਭਾਤ ਨੇ।

ਵੇਲਣੇ ਵਿਚ ਜਿਸਮ ਹੀ ਪੀੜੇ ਨਹੀਂ,
ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੇ।

ਨੀਵੇਂ ਥਾਂ ਪਾਣੀ ਖੜ੍ਹੇ ਬੂਟੇ ਮਰੇ,
ਕਹਿਰ ਢਾਇਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਸਾਤ ਨੇ।

ਮੈਂ ਮੁਖੌਟਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਫਿਰਾਂ,
ਸੱਚ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਮੇਰੀ ਔਕਾਤ ਨੇ।

ਇਹ ਮੇਰੇ ਨੈਣਾਂ ’ਚ ਜਿਹੜੇ ਅੱਥਰੂ,
ਵਕਤ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਅਸਾਨੂੰ ਦਾਤ ਨੇ।

ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲੀਕ ਅੰਬਰ ਫਾੜੀਆਂ,
ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਚੀਰਿਆ ਹਾਲਾਤ ਨੇ।

ਜਨਮ ਦਿਨ ’ਤੇ ਬਾਲ ਵੀ ਹੁਣ ਭੇਜਦੇ,
ਬੰਬ ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਦੀ ਸੌਗਾਤ ਨੇ।

★

— 31 —

ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰੱਤ ਭਿੱਜੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ।
ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਗ਼ਰਕ ਗਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿੱਸਰਾਂ 'ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਾਂ।

ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਪਰਿੰਦੇ ਬਹਿ ਗਏ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ,
ਧਰਤੀ ਅੰਬਰ ਸਾਰਾ ਮੱਲਿਆ ਹੁਣ ਖੰਭਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ।

ਅਣਚਾਹੇ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਚੰਦਰੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ,
ਸਹਿਮ ਜਿਹਾ ਛੱਡ ਜਾਵਣ ਪਿੱਛੇ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ।

ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਕੇ ਕੌਣ ਬਚੇਗਾ ਏਥੇ,
ਸਿਵਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਅਰਥਹੀਣ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਹਾਰਾਂ।

ਪੈਦਲ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਬੱਸ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ ਆਵੇ,
ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਵੇਂ ਚਲਦੀਆਂ ਮੋਟਰ ਕਾਰਾਂ।

ਹੱਥਾਂ ਵਾਲੀ ਡੋਰ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ,
ਚਾਤਰ ਪੇਚੇ ਮਾਰਨ ਐਧਰ ਸੁੱਤੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰਾਂ।

ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਭਾਵੇਂ ਸਿਰ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਯਾਰੋ,
ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਾਓ ਕਰਿੰਘੜੀ ਬਣ ਜਾਓ ਦੀਵਾਰਾਂ।

*

— 32 —

ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਗਏ ਗੁਆਚੇ ਉੱਜੜ ਗਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲ।
ਬੇੜੀ ਦਾ ਕੀ ਸਾਕ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੁੱਕ ਗਏ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ।

ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਪੈੜ ਤੇਰੀ ਤਾਂ ਮਿਟ ਚੱਲੀ ਸੀ ਰੇਤੇ ਹੇਠ,
ਮਹਿਕ ਤੇਰੀ ਨੇ ਉਂਗਲੀ ਫੜ ਕੇ ਸਾਥ ਨਿਭਾਇਆ ਸਾਹਵਾਂ ਨਾਲ।

ਖੜ੍ਹੇ ਖਲੋਤੇ ਸੁੱਕੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਲੱਕੜਹਾਰੇ ਚੀਰ ਧਰਨ,
ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦੈ ਬੱਸ ਇਕੱਲੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਏਧਰ ਨਾ ਓਧਰ ਦਾ,
ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਰਨਾ ਪੈਂਦੈ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ।

ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ ਅੱਖਰ ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ ਜਦ ਸ਼ਾਮ ਢਲੇ,
ਬੁੱਝਣ ਵਾਲੇ ਬੁੱਝ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾਵਾਂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਦਿਸ਼ਾ-ਸੂਚਕੋ ਸੇਧ ਸੁਚੱਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਦੇਣੀ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ,
ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਘੁੰਮਣਘੇਰ 'ਚ ਪੈਗੇ ਵਗਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਹਵਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਐਵੇਂ ਭਰਮ ਜਿਹਾ ਇਕ ਮਨ ਨੂੰ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਡੰਗਦਾ ਏ,
ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਸਕਦਾਂ ਮੈਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ।

✶

— 33 —

ਤੁਸੀਂ ਉਲਝਾ ਲਿਆ ਸਾਨੂੰ ਹਿਸਾਬਾਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ।
ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਜਾਪੇ ਸੁਆਲਾਂ ਤੇ ਜੁਆਬਾਂ ਵਿਚ।

ਜਦੋਂ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੱਥ ਲੱਗੇ ਨੇ,
ਉਦੋਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਮੋਈ ਹੈ ਬਗ਼ੀਚੇ ਦੇ ਗੁਲਾਬਾਂ ਵਿਚ।

ਮੈਂ ਮੋਈਆਂ ਤਿਤਲੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦਾ ਹਾਂ,
ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਮੇਰਿਆਂ ਰੰਗੀਨ ਖ਼੍ਵਾਬਾਂ ਵਿਚ।

ਜੋ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਨੇ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਫਸਦੇ ਕਦੇ ਬੂਟਾਂ ਜੁਰਾਬਾਂ ਵਿਚ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾ ਕੇ ਭੇਜਦੇ ਹਾਂ ਰਾਜ ਭਵਨ ਅੰਦਰ,
ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਾਈਂ ਗਿਣਨ ਲੱਗਦੇ ਨੇ ਨਵਾਬਾਂ ਵਿਚ।

ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਬਦਲੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਵੇਖੋ,
ਕਿ ਮੱਕੜੀ ਜਾਲ ਪਈ ਬੁਣਦੀ ਹੈ ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਰਬਾਬਾਂ ਵਿਚ।

ਇਹ ਉੱਚੀ ਪੱਗ ਲੰਮੀ ਧੌਣ ਦੇ ਹੀ ਕਾਰਨੇ ਹੋਇਆ,
ਅਸਾਨੂੰ ਚੀਰਿਆ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਹੈ ਦੋ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ।

✶

— 34 —

ਯਾਰੀ ਪਾਉਂਦੇ ਜੇ ਨਾ ਰੰਗਲੇ ਗੁਬਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।
ਸਾਡੀ ਨਿਭ ਜਾਂਦੀ ਦੋਸਤੀ ਅੰਗਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।

ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਅੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਗਾ ਚੁੰਮ ਲੈਣਾ,
ਰਲ ਜਾਂਵਦੇ ਜੇ ਪੀਂਘ ਦੇ ਹੁਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।

ਅਸੀਂ ਵੱਖ ਤੁਸੀਂ ਵੱਖ ਸਾਡੀ ਰਲਦੀ ਨਾ ਅੱਖ,
ਕਦੋਂ ਯਾਰੀਆਂ ਪੁਗਾਈਆਂ ਮਹਿਲਾਂ, ਢਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।

ਤੁਸੀਂ ਗੂੰਗਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠ ਗਏ,
ਬਾਤ ਤੁਰਨੀ ਹੈ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਹੁੰਗਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।

ਸਾਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲ ਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ,
ਜਿਹੜੀ ਘੜੀ ਲੰਘੇ ਸੱਜਣਾਂ-ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।

ਸਾਨੂੰ ਤਲਖ਼ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੇ ਇਹੀ ਸਮਝਾਇਆ,
ਕਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾ ਤੁਰੇ ਮਿੱਠੇ ਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।

ਗੂੰਗੇ ਬੋਲ਼ੇ ਨੂੰ ਕੀ ਸਾਡੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰ,
ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੈ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।

✶

— 35 —

ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਰਾਤ ਹੈ ਕਾਲੀ ਭਰਾਓ ਜਾਗਦੇ ਰਹੀਏ।
ਕਿਤੇ ਪੱਥਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਈਏ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਕਹੀਏ।

ਇਹ ਏਨੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਦੋਸਤੋ ਗੱਡੀ,
ਬਥੇਰੇ ਹਿੱਕ ਸਾਡੀ ਨੇ ਲੰਘਾਏ ਰੇਲ ਦੇ ਪਹੀਏ।

ਅਸੀਂ ਮੁਜਰਿਮ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਲੰਘਦੇ ਹਾਂ ਰਾਜਪਥ ਕੋਲੋਂ,
ਤਲਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਤੇ ਪੱਗ ਨਾ ਲੁਹਾ ਬਹੀਏ।

ਮਲਾਹਾਂ ਅੱਧ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆ ਬੇੜੀ ਖਲ੍ਹਾਰੀ ਹੈ,
ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਹੀਏ।

ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਿਦਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ,
ਉਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੀਏ।

ਜਦੋਂ ਮੌਸਮ ਨੇ ਅੱਜ ਤਕ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਨਾ ਵਫ਼ਾ ਕੀਤੀ,
ਅਸੀਂ ਵੀ ਕਿਹੜੇ ਸਾਕੋਂ ਏਸ ਦੀ ਯਾਰੋ ਤੜੀ ਸਹੀਏ।

*

— 36 —

ਦਿੱਲੀ ਦਿਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।
ਤਾਹੀਓਂ ਦਿੱਲੀ ਦੂਰ ਬੜੀ ਹੈ।

ਮਾਂ ਪਿਉ ਜਾਏ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ,
ਇਹ ਕਿੱਧਰਲੀ ਜੰਗ ਲੜੀ ਹੈ।

ਡਰਦੀ 'ਵਾਜ ਨਾ ਸੰਘੋਂ ਨਿਕਲੇ,
ਹਰ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਮੌਤ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਲੱਗੇ ਬੋਹਲ ਉਡਾ ਨਾ ਦੇਵੇ,
ਲਹਿੰਦੀ ਗੁੱਠੇ ਧੂੜ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਟੁੱਟ ਗਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਨਾ ਜੁੜਨੀ,
ਨਾ ਤੋੜੋ ਇਹ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਹੈ।

ਕਿਥੇ ਪੈਰ ਧਰੋਗੇ ਏਥੇ,
ਚਹੁੰ ਗਿੱਠਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਮੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਸੂਈਆਂ ਪਿੱਛੇ ਘੁੰਮੀ ਜਾਵਣ,
ਮੇਰੇ ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਅਜਬ ਘੜੀ ਹੈ।

ਵੇਖੀਂ ਇਸ 'ਤੇ ਛੱਤ ਨਾ ਪਾਈਂ,
ਗੱਤੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।

✶

— 37 —

ਗੁਆਚਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾਂ ਦੱਸੋ ਮੇਰਾ ਘਰ ਬਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?
ਮੈਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਖੜਿਆਂ ਉਹ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਡਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਓ ਤਾਂ,
ਮੈਂ ਜਿਹੜਾ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਜਿਆ ਸੰਸਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਹਾਂ ਭਰਾਓ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਂ ,
ਲਿਆਓ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਵਾਂ ਉਹ ਟੁੱਟੀ ਤਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਤੁਸੀਂ ਜਿਸ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਣਾ ਸੀ,
ਮਸੀਹਾ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦੈ ਭਲਾ ਉਹ ਦਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਹੰਢਾਈਆਂ ਧੁੱਪ ਛਾਂ ਬਣ ਕੇ,
ਮੇਰਾ ਨਾਨਕ ਨਾ ਖੋਹਵੋ ਦੱਸੋ ਮੇਰਾ ਯਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਇਹ ਮੇਰਾ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਪਰਵਾਜ਼ ਵੀ ਵੇਖੋ,
ਤੇ ਫਿਰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰਾ ਹਥਿਆਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਮੋਏ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਦਿਆਂ ਖ਼ੂੰਖਾਰ ਨਾ ਬਣ ਜਾਂ,
ਲਿਆਉ ਪਾੜ ਦੇਵਾਂ ਅੱਜ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਿਹਾਂ ਵੇਖੋ ਮੇਰਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਕਿਥੇ,
ਭਟਕਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਇਸ ਯੁੱਗ ’ਚ ਇਤਬਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

★

— 38 —

ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹੀਏ।
ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਤ ਧੋਖੇ ਸਹੀਏ।

ਇਕੋ ਥਾਂ ’ਤੇ ਘੁੰਮੀ ਜਾਂਦੇ,
ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਹੀਏ।

ਆਪ ਖਿਲਾਰੇ ਕੰਡੇ ਚੁਗੀਏ,
ਆਉ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਡਹੀਏ।

ਇਹ ਜੀਵਨ ਹੈ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ,
ਸਭ ਦੀ ਸੁਣੀਏ ਸਭ ਨੂੰ ਕਹੀਏ।

ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਜੂਨ ਪਏ ਹਾਂ,
ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਕਾਹਨੂੰ ਖਹੀਏ।

ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਗਿਰੀਏ ਯਾਰੋ,
ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲਹੀਏ।

ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ ਉੱਡ ਜਾਵਾਂਗੇ,
ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਬਹੀਏ।

✶

— 39 —

ਰੂਹ ਦੀ ਪਿਆਸ ਮਿਟਾਵਣ ਖ਼ਾਤਰ ਪੁੱਠੇ ਖੂਹ ਨਹੀਂ ਗੇੜੀਦੇ।
ਵਗਦੀ ਨੈਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਮਿਰਗ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛੇੜੀਦੇ।

ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਝੁਰਮਟ ਤੈਨੂੰ ਘੇਰੂ ਸੁੱਤਿਆਂ ਜਾਗਦਿਆਂ,
ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਐਵੇਂ ਘਰ ਦੇ ਦਰ ਨਹੀਂ ਭੇੜੀਦੇ।

ਗਮਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਜੜ੍ਹ ਨੇ ਇਹ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪ ਕਿਹਾ,
ਬੇਕਦਰਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਿਹੜੇ ਅੰਦਰ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਖੇੜੀਦੇ।

ਉਹ ਤਾਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੋਚ ਤੁਰੀ ਸੀ ਪਾਰ ਲੰਘਾਊਂ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ,
ਸਣੇ ਮਲਾਹਾਂ ਡੁੱਬ ਗਏ ਸੁਫ਼ਨੇ ਅੱਧ ਵਿਚਾਲੇ ਬੇੜੀ ਦੇ।

ਤੂੰ ਤਾਂ ਏਸ ਚੌਰਾਹੇ ਦੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਬੈਠ ਗਿਐਂ,
ਮਨ ਦੇ ਰੌਲੇ ਭੀੜ 'ਚ ਬਹਿ ਕੇ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਬੇੜੀਦੇ।

ਦੁੱਖ ਤੇ ਸੁਖ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਹੀਏ ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਰਿੜ੍ਹਦੇ ਨੇ,
ਸੁਖ ਸੁਖ ਤੇਰਾ ਦੁੱਖ ਦੁੱਖ ਮੇਰਾ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਖੇੜੀਦੇ।

ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਲੀਕਾਂ ਵਾਹ ਕੇ ਦੱਸ ਨਫ਼ਾ ਕੀ ਖੱਟਿਆ ਹੈ,
ਇਕੋ ਮਾਂ ਦੇ ਜੰਮੇ ਜਾਏ ਐਦਾਂ ਨਹੀਂ ਤਰੇੜੀਦੇ।

✶

— 40 —

ਪੱਤਝੜ ਮਗਰੋਂ ਕੋਮਲ ਪੱਤਿਆਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।
ਭਰੇਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਜਾਂ ਨਾਂਹ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਡਾਰ ਦੋਮੇਲ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ,
ਮੈਂ ਵੀ ਮਗਰੇ ਅੰਬਰੀਂ ਤਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਪਥਰੀਲੀ ਦੀਵਾਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨਾ ਨਹੀਂ ਭਾਵੇਂ,
ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਤ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਚੁੱਪ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਤੋੜੇਂ ਜਾਂ ਨਾ ਤੋੜੇਂ ਮੌਜ ਤੇਰੀ,
ਹਰ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਦਰ ਖੜਕਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਕੱਲ ਮੁਕੱਲ੍ਹੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ,
ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਤੇਰੇ ਦਿੱਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਮੈਂ ਸਨਮਾਨ ਕਰਾਂਗਾ ਇੰਞ,
ਸੂਲੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਿਸ ਖ਼ਾਤਰ ਚੋਗ ਚੁਗਾਵਾਂ ਉੱਡਣਹਾਰੇ ਨੂੰ,
ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਸਤਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

✶

— 41 —

ਬੜ੍ਹਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜੇ ਡਰ ਜਾਓਗੇ।
ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਮਰ ਜਾਓਗੇ।

ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਟ ਉਡੀਕਣ,
ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਘਰ ਜਾਓਗੇ ?

ਸਿਦਕ-ਸਬੂਰੀ ਜੇ ਹੈ ਪੱਲੇ,
ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਓਗੇ।

ਕੱਠੀਆਂ ਕਰੋ ਭਰਾਵੋ ਬਾਹਵਾਂ,
'ਕੱਲੇ 'ਕੱਲੇ ਹਰ ਜਾਓਗੇ।

ਇਸ ਬਰਸਾਤ 'ਚ ਨੰਗੇ ਧੜ ਤਾਂ,
ਲੂਣ ਵਰਗਿਓ ਖਰ ਜਾਓਗੇ।

ਨਹੀਂ ਚੰਨ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜੁਗਨੂੰਓਂ,
ਕੁਝ ਤਾਂ ਚਾਨਣ ਕਰ ਜਾਓਗੇ।

ਮਿਲੂ ਆਸਥਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਈ,
ਜੇਕਰ ਅੰਬਰਸਰ ਜਾਓਗੇ।

✶

— 42 —

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸ ਦੋਸ਼ ਬਦਲੇ ਦੇ ਗਈ ਕਰੜੀ ਸਜ਼ਾ।
ਪਹਿਲਾਂ 'ਵਾ ਨੇ ਟਾਹਣ ਤੋੜੇ ਫਿਰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਟਿਆ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਭੁੱਲਦੀ ਨਹੀਂ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਬਾਤ,
ਇਕ ਛੰਨਾ ਪੌਣੇ ਬੱਧੀ ਰੋਟੀ ਕੁੱਤਾ ਲੈ ਗਿਆ।

ਕਸਰ ਤੂੰ ਛੱਡੀ ਨਾ ਕੋਈ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਐ ਹਵਾ,
ਫੇਰ ਵੀ ਤੂੰ ਵੇਖ ਕਿੱਦਾਂ ਝੂਮਦਾ ਜੰਗਲ ਹਰਾ।

ਸਿਰ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਲਾਸ਼ ਪੁੱਤਰ ਦੀ 'ਤੇ ਪਾ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ,
ਏਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਹੜੀ ਕਰਬਲਾ।

ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਆਖੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੱਭ ਲੈ ਕਿਧਰ ਗਈ,
ਉਹ ਤਾਂ ਸੀ ਇਕ ਖ਼੍ਵਾਬ ਰਾਤੀਂ ਆਇਆ ਆ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਰੰਗ ਬਦਲੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਢੰਗ ਬਦਲੇ ਨਾ ਵਿਧਾਨ,
ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਲਾ ਧਨ ਚਿਹਰਾ ਬਦਲ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ।

ਬੰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਸਰਹੱਦ ਤਾਰ ਕੰਡਿਆਲੀ ਖੜ੍ਹੀ,
ਕੌਣ ਡੱਕ ਸਕਦੈ ਭਲਾ ਦੱਸ ਹਾਉਕਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ।

✶

— 43 —

ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕਦੇ ਜਾਗਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸਰਪ ਦੋਮੂੰਹੇਂ ਡੰਗਦੇ ਰਹੇ।
ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਐਸੇ ਸੱਜਣਾਂ ਲਈ ਸਦਾ ਨੇਕ ਦੁਆ ਹੀ ਮੰਗਦੇ ਰਹੇ।

ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਏਸ ਲਈ,
ਜੋ ਹਰ ਯੁਗ ਅੰਦਰ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਸੂਲੀ ਟੰਗਦੇ ਰਹੇ।

ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਤਾਂ ਹੀਰਾਂ ਤੇ ਸੱਸੀਆਂ ਤੜਪਦੀਆਂ,
ਓਵੇਂ ਹੀ ਕੈਦੋਂ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਤੇ ਟੇਢੇ ਰਸਤੇ ਝੰਗ ਦੇ ਰਹੇ।

ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਪਿਆਸ ਬੜੀ ਤੇ ਤੜਫ਼ ਰਹੇ ਸਭ ਜੀਵ ਜੰਤ,
ਉਹ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਮਲਹਾਰ ਰਾਗ ਅਸੀਂ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਮੰਗਦੇ ਰਹੇ।

ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ ਕੀ ਡਰ ਹੈ ਸੂਲ ਸਲੀਬਾਂ ਦਾ,
ਸਾਡੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰੇ ਅਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਹਨ ਏਸੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਲੰਘਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਚੋਰੀ ਡਾਕੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਐਵੇਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ,
ਬਦਨੀਤੀ ਚੌਂਕੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜੋ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਖੰਘਦੇ ਰਹੇ।

ਜਦ 'ਵਾਜ਼ ਹੈ ਮਾਰੀ ਧਰਤੀ ਨੇ ਅਸੀਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਾਂ ਓਸ ਘੜੀ,
ਇਹ ਤਨ ਦਾ ਚੋਲਾ ਹਰ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰੰਗਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਵਲਗਣ, ਤੋਬਾ ਹੈ,
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹੀਏ ਤੋੜ ਦਿਉ ਪਰ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਸੰਗਦੇ ਰਹੇ।

★

— 44 —

ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੀਂ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦਿਆਂ, ਇਹ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਾਪਰਿਆ।
ਮਨ ਦਾ ਪੰਛੀ ਉੱਡਦਾ ਉੱਡਦਾ, ਬਲਦੇ ਰੁੱਖ ’ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਖਿੜੇ ਗੁਲਾਬ ਤ੍ਰੇਲ ਦੇ ਮੋਤੀ ਪੱਤੀਆਂ ਵੀ ਸਭ ਨਕਲੀ ਨੇ,
ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਨਾ ਲੱਭ ਮਰਤਬਾਨ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਕਿਹਾ।

ਤਪਦੇ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਜੰਤ ਪਰਿੰਦੇ ਤੜਫਣ ਪਾਣੀ ਨੂੰ,
ਯਾਤਰੂਆ ਤੂੰ ਮੋਢੇ ਟੰਗੀ, ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਜ਼ਰਾ।

ਚੜ੍ਹਦਾ ਦਿਨ ਤੇ ਡੁੱਬਦਾ ਸੂਰਜ ਸ਼ਾਮ ਸਵੇਰਾਂ ਵਕਤ ਗਵਾਹ,
ਨੇਰ੍ਹੇ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ’ਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਨੇਰ੍ਹੇ ਦੇ ਘਰ ਫੇਰ ਗਿਆ।

ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਜੇ ਤੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏਂ,
ਤਨ ਦੇ ਦੀਵੇ ਅੰਦਰ ਬੱਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਤੁਰਤ ਜਗਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਲਵਾਂ ਰਵਾਨੀ ਜੀਵਨ ਤੋਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸੇਧ,
ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਰੱਬ ਨੇ ਜਗਦਾ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ।

✶

— 45 —

ਦਿਲ ਹੋਇਆ ਛਾਲੇ ਛਾਲੇ ਸੁੱਜੇ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਕੋਏ।
ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਨਾ ਹੋਏ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈ ਸੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਮਾਣ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੇਰੀ ਕੀਤੀ ਤੋਏ ਤੋਏ।

ਭੁੱਲੇ ਕੌਲ ਤੇ ਕਰਾਰ ਜਿਹੜੇ ਕੀਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ,
ਨੀਲੇ ਅੰਬਰਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਸੁੱਚੀ ਚਾਨਣੀ ਦੀ ਲੋਏ।

ਹਰ ਪੱਤੇ ਬੂਟੇ ਕਾਹੀ ਤੁਰੀ ਫਿਰੇ ਬੇਵਿਸਾਹੀ,
ਕਿਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਅੱਗ ਹੀ ਨਾ ਹੋਏ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਾਲਿਆਂ ਸੀ ਬੜੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ,
ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਨੇ ਤੋੜ ਸਾਰੇ ਸੂਈ 'ਚ ਪਰੋਏ।

ਵੇਖ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਸਹਿਮੀ 'ਕੱਲੀਕਾਰੀ ਜਾਨ,
ਕਿਤੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਰਾਤ ਆਖ਼ਰੀ ਨਾ ਹੋਏ।

ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਹੇ ਬੁੱਝ ਲਈਆਂ,
ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਾਂ ਗਲੇ ਲੱਗ ਕੇ ਨਾ ਰੋਏ।

ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤੀਰ ਤੇ ਕਮਾਨ ਮੇਰੀ ਜਾਨ,
ਚੱਲ ਮਾਰ ਤੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਗੱਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋਏ।

★

— 46 —

ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਹੜੇ ਗ਼ਮ ਨੇ ਖਾਧੇ ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ।
ਨਕਸ਼ ਨੁਹਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ।

ਤੂੰ ਕਿਤਿਉਂ ਵੀ ਚੂਲੀ ਭਰ ਲੈ ਹਰ ਥਾਂ ਖਾਰਾ ਪਾਣੀ ਹੈ,
ਖ਼ੂਨ ਪਸੀਨਾ ਅੱਥਰੂ ਬਣ ਗਏ ਦਰਦ ਸਮੁੰਦਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ।

ਹਰੇ ਕਚੂਰ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਵਲ ਤੂੰ ਵੇਖੀਂ ਤੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਈਂ,
ਪੱਤਝੜ ਮਗਰੋਂ ਲਗਰਾਂ ਫੁੱਟਣ ਦੁੱਖ ਮਗਰੋਂ ਦਿਨ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ।

ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਲੋਕੀਂ ਰੋ ਰੋ ਹੋਰ ਦੌਲਤਾਂ ਮੰਗਦੇ ਨੇ,
ਰੁੱਖੀ ਮਿੱਸੀ ਖਾ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਲਾਡ ਲਡਾਏ ਭੁੱਖਾਂ ਦੇ।

ਦੋਧੇ ਵਸਤਰ ਉੱਜਲੇ ਚਿਹਰੇ ਬਗਲੇ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਖੜ੍ਹੇ,
ਵੇਖ ਪਛਾਣ ਲਵੀਂ ਤੂੰ ਆਪੇ ਮੂੰਹ ਨਕਲੀ ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਦੇ।

ਜਾਇਦਾਦ ਅਣਦਿਸਦਾ ਕੀੜਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਰੋ ਤਾਰ ਕਰੇ,
ਖਾਂਦਾ ਖਾਂਦਾ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੁੱਚੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੁੱਖਾਂ ਦੇ।

ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਸ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ ਹੀ ਯਾਦ ਰਹੇ,
ਬਹੁਤਾ ਮੱਥੇ ਲੱਗਿਆ ਨਾ ਕਰ ਏਹੋ ਜਿਹੇ ਮਨਮੁੱਖਾਂ ਦੇ।

★

— 47 —
ਵਿਛੜੀ ਸਾਥਣ ਪ੍ਰੋ. ਨਿਰਪਜੀਤ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਦੇ ਨਾਂ

ਰਾਤੀਂ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਾਦਸਾ ਕੀ ਹੋਇਆ।
ਅੱਖੋਂ ਅੱਥਰੂ ਨਾ ਵਗੇ ਤੇ ਮੈਂ ਬੁੱਕ ਬੁੱਕ ਰੋਇਆ।

ਜਿਵੇਂ ਸੂਲਾਂ 'ਚ ਪਰੁੱਚ ਜਾਣ ਤਿਤਲੀ ਦੇ ਪਰ,
ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਜਦੋਂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਈ ਤੇਜ਼ ਬਲਦੀ ਦੁਪਹਿਰ,
ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਾਇਆ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਖਲੋਇਆ।

ਸੁੱਕੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਮੇਲ,
ਹੋਊ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਛੋਹਿਆ।

ਕੱਲ੍ਹੇ ਰੁੱਖ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੀ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰ ਪੌਣ,
ਕਿਨੂੰ ਦੁਖੜਾ ਸੁਣਾਵੇ ਜਿਹੜਾ ਦਿਲ 'ਚ ਸਮੋਇਆ।

ਭਾਵੇਂ ਰੇਤ ਵਿਚ ਭੁੰਨ ਭਾਵੇਂ ਕੋਲਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖ,
ਤੇਰਾ ਇਹੀ ਧੰਨਵਾਦ ਜਿਹੜਾ ਸੀਖ਼ 'ਚ ਪਰੋਇਆ।

ਚਲੋ ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸੀ ਸਾਰਾ ਹੀ ਬੇਗ਼ਾਨਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ,
ਤੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਪਟੱਕ ਬੂਹਾ ਢੋਇਆ।

ਜਿਵੇਂ ਸਿਖ਼ਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਪੈ ਜੇ ਚਾਣਚੱਕ ਰਾਤ,
ਤੇਰੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੱਚ ਜਾਣੀਂ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ।

★

— 48 —

ਚੇਤੇ ਰੱਖਿਓ ਇਹ ਦੋ ਬੋਲ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ।
ਮਾਣ ਕਰੋ ਨਾ ਐਵੇਂ ਤੇਗਾਂ ਤੀਰਾਂ ਦੇ।

ਸੁਰਖ਼ ਗੁਲਾਬ ਵੀ ਉੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬੰਜਰ ਵਿਚ,
ਤਕਦੀਰਾਂ ਵੀ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨੇ ਤਦਬੀਰਾਂ ਦੇ।

ਸਾਬਤ ਕੱਪੜਾ ਵਸਤਰ ਬਣਦਾ ਕਿਸੇ ਲਈ,
ਕਿਸੇ ਲਈ ਨੇ ਕੱਜਣ ਟੋਟੇ ਲੀਰਾਂ ਦੇ।

ਪਾਰਦਰਸ਼ਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਿਭਦੇ ਉਮਰਾਂ ਤੀਕ,
ਓਹਲਾ ਚੋਰੀ ਵਾਧੂ ਭਾਰ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਦੇ।

ਗੁੜ ਦੇ ਚੌਲ ਨਿਆਜ਼ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤਰਸੇ ਹਾਂ,
ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ’ਚੋਂ ਢਹਿ ਗਏ ਤਕੀਏ ਪੀਰਾਂ ਦੇ।

ਮੱਝੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਚਾਰ ਰਹੇ,
ਫਿਰਦੇ ਵੱਗ ਅਵਾਰਾ ਰਾਂਝੇ ਹੀਰਾਂ ਦੇ।

ਔੜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੂਹੇ ਫੁੱਲ ਮੁਸਕਾਉਂਦੇ ਨੇ,
ਮੈਂ ਬਲਿਹਾਰੇ ਜਾਵਾਂ ਜੰਡ ਕਰੀਰਾਂ ਦੇ।

✶

— 49 —

ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚ ਤੜਫ਼ਦੇ ਰਾਤਾਂ ਬਹੁਤ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ।
ਤਾਂ ਹੀ ਮੱਥੇ ਚੀਸ ਹੈ, ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਨੇ ਭਾਰੀਆਂ।

ਪੁੱਠੀ ਸੋਚ ਜਹਾਨ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਈ ਜਾਨ ਦੀ,
ਬਿਰਖ਼ ਵਿਚਾਰਾ ਕੀ ਕਰੇ ਜਣੇ ਖਣੇ ਹੱਥ ਆਰੀਆਂ।

ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਏ ਕਾਫ਼ਲੇ,
ਛੱਡ ਗਏ ਕੱਲ-ਮੁਕੱਲਿਆਂ ਖੁਰੀਆਂ ਦਾਅਵੇਦਾਰੀਆਂ।

ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਰ ਕੇ,
ਚੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਿੱਖਦੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀਆਂ।

ਲੁਕਦਾ ਫਿਰਦਾਂ ਵੇਖ ਲਉ ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ,
ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਫ਼ਾਸਲੇ ਕੇਹੀਆਂ ਬੇਇਤਬਾਰੀਆਂ।

ਸੋਗ ’ਚ ਡੁੱਬੀ ਪੌਣ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖ਼ਬਰੇ ਕੌਣ ਹੈ,
ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਖੜਕਦੇ ਮਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ।

ਖ਼ਬਰੇ ਕਿੱਸਰਾਂ ਡੰਗਿਆ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਾ ਮੰਗਿਆ,
ਖਾਧਾ ਸਾਲਮ ਆਦਮੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟੂਣੇਹਾਰੀਆਂ।

✶

— 50 —

ਉੱਚੇ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਸਬਜ਼ ਦਿਆਰ ਖੜ੍ਹੇ।
ਵਰਦੀ ਪਾ ਕੇ ਜੀਕੂੰ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਖੜ੍ਹੇ।

ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਅਬੋਲ ਪਤਾ ਨ੍ਹੀਂ ਕਿਉਂ,
ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਰੁੱਖ ਇਕੋ ਲੱਤ ਦੇ ਭਾਰ ਖੜ੍ਹੇ।

ਸਰਦ ਹਵਾ ਦਾ ਚੋਲਾ ਛਤਰੀ ਸੂਰਜ ਦੀ,
ਬਰਫ਼ਾਂ ਖਾਣੇ ਅੱਗ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਮਾਰ ਖੜ੍ਹੇ।

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਓਪਰਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਹਾਂ,
ਰੁੱਖ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਆਪਸ ਦੇ ਵਿਚ ਯਾਰ ਖੜ੍ਹੇ।

ਜ਼ਾਤ ਜਨਮ ਤੇ ਅਸਲ ਨਸਲ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ,
ਪੌਣ ਆਹਾਰੀ ਜੋਗੀ ਕੁੱਲ ਸੰਸਾਰ ਖੜ੍ਹੇ।

ਗੁੱਲੀ ਡੰਡਾ ਪਲੰਘ ਪੰਘੂੜਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ,
ਆਰੀ ਵਾਲਾ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਦਾਅ ਮਾਰ ਖੜ੍ਹੇ।

✶

— 51 —

ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਅਜੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੁੱਖ ਪੱਲੇ ਆਪਣਾ ਸਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਗੇ ਤੂਫ਼ਾਨ, ਨੇਰ੍ਹੀ ਤੇਜ਼ ਬਾਰਿਸ਼ ਕਿਣਮਿਣੀ ਭਾਵੇਂ,
ਕਦੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ ਰੱਤ ਅੱਥਰੂ ਜ਼ਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਾਂਭੇ ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਟੁੱਟੇ ਖਿਡੌਣੇ ਨੇ,
ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਤ ਉੱਪਰ ਪੂਰਨਾ ਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਅੱਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ,
ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਇਕ ਰੁੱਖ ਵੀ ਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਤਾ ਨ੍ਹੀਂ ਫੇਰਦਾ ਕਿਉਂ ਹਾਂ,
ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਖ਼੍ਵਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਦੇ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਹ ਕੈਸਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਲੌਰੀ ਨੇ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਲੱਗਦੈ ਕਦੇ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

✶

— 52 —

ਮੈਂ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ ਬੇਘਰਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਿਓ।
ਨੀਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿਓ।

ਏਸ ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਹੈ ਸੂਰਜ ਦਾ ਵਾਸ,
ਢਾਹ ਦਿਉ ਧੁੱਪ ਵਾਸਤੇ ਦੀਵਾਰ ਪਾਲੇ ਠਰਦਿਓ।

ਏਸ ਨੇ ਸਿੱਟੇ ਜੋ ਖਾਧੇ ਦਾਣੇ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣਗੇ,
ਡਾਂਗ ਮਾਰੋ ਬਾਹਰ ਕੱਢੋ, ਸਾਨ੍ਹ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦਿਓ।

ਸਬਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਬਣੇ ਆਦਤ ਜਹੀ,
ਜਾਬਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦੇਵੋ, ਜਬਰ ਪਿੰਡੇ ਜਰਦਿਓ।

ਜੋ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਰੋ ਅੱਜ ਹੀ, ਹੁਣੇ ਹੀ ਦੋਸਤੋ,
ਵਕਤ ਨਾ ਕਰਦਾ ਉਡੀਕਾਂ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਧਰ ਦਿਓ।

ਨਾ ਸਹੀ, ਜੇ ਕਦਰਦਾਨੀ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ,
ਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ’ਚ ਜਗ ਕੇ ਪਿੰਡ ਰੌਸ਼ਨ ਧਰ ਦਿਓ।

ਵੇਖਿਆ ਕਿੰਞ ਦਨਦਨਾਉਂਦੈ ਧਰਤ ਤੇ ਕਾਲਾ ਨਿਜ਼ਾਮ,
ਹੇ ਰਵੀ, ਹੇ ਚੰਦਰਮਾ, ਹੇ ਤਾਰਿਓ ਅੰਬਰ ਦਿਓ।

✶

— 53 —

ਆਪਣੀ ਜਾਚੇ ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਰਦਨ ਸਿੱਧੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ,
ਬੇਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਜੋ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਸਾਨੂੰ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਏ,
ਆਪਣੀ ਚੀਚੀ ਝੁਲਸ ਜਾਣ ਤੇ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਅੱਤ' ਨੂੰ 'ਅੰਤ' ਬਣਾਵੇ ਆਖ਼ਰ ਕਹਿਰ ਖ਼ੁਦਾਈ,
ਜਬਰ ਜਰਦਿਆਂ ਸਬਰ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ, ਮਾਂ ਜਣਨੀ, ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਕੋਲੋਂ,
ਟੁੱਟ ਕੇ ਬੰਦਾ, ਮਰਦਾ ਮਰਦਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਜਾਗਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹਿੰਮਤ ਪੈਂਦੀ,
ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਕੁਝ ਬੰਦਾ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦਾ ਡੁੱਬਿਆਂ ਵੇਖ ਲਵੋ ਮੈਂ,
ਸੱਖਣਾ ਭਾਂਡਾ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਏਂ, ਇਹ ਨਾ ਭੁੱਲੀਂ,
ਦਿਲ ਮਾਸੂਮ ਪਰਿੰਦਾ ਏਦਾਂ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਤੇਰਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕੁਝ,
ਜਿਉਂ ਤਿਤਲੀ ਅੰਗਿਆਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਧਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੱਬਾ! ਰੱਬਾ! ਕੂਕਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਮਰ ਚੱਲੇ ਨੇ,
ਕਾਲਾ ਬੱਦਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਕਹਾਵਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਬਦਲ ਗਈ ਏ,
ਅਕਲ ਮਿਲੇ, ਲੱਕੜੀ ਬਿਨ ਲੋਹਾ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਿਲ ਨੂੰ ਏਨੀ ਦੌਲਤ ਵੀ ਨਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਆ ਕਰ,
ਛੋਟਾ ਬਰਤਨ, ਕੰਡਿਆਂ ਤੀਕਰ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੀਰ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ,
ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਗਿਰ ਕੇ ਬੰਦਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡੋਲ ਰਿਹਾ ਮਨ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਮੈਂ ਕੀਕਣ ਦੱਸਾਂ,
ਤੇਰਾ ਇਕ ਧਰਵਾਸਾ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

✶

— 54 —

ਜੇ ਤੁਰਿਐਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਵੀਂ।
ਸਦੀਵੀ ਜਿੱਤ ਖ਼ਾਤਰ ਹਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਜਰਾਬਾਂ ਵਾਂਗ ਲਾਹ ਲਈਂ ਰੁਤਬਿਆਂ ਨੂੰ,
ਜਦੋਂ ਵੀ ਰੂਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਜੇ ਤਰਨਾ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਫੇਰ ਸੁਣ ਲੈ,
ਨਦੀ ਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਵਰ੍ਹੀਂ ਘਨਘੋਰ ਬੱਦਲ ਬਣ ਕੇ ਏਨਾ,
ਤੂੰ ਬਲਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਠਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਕਦੇ ਵੀ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਨਾ ਪਰਤੀਂ,
ਜਦੋਂ ਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਰੂਹ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਸਮਾਂ ਜੇ ਜਾਗਦੇ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ,
ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਤੂੰ ਰੁੱਸ ਕੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੋਚੀਂ ਕਦੇ ਨਾ,
ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਵਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਜੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਚਾਹੇਂ ਰੂਹ 'ਚ ਗੂੰਜੇ,
ਸਦੀਵੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਟੁਣਕਾਰ ਜਾਵੀਂ।

★

— 55 —

ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸੱਤੇ ਸਾਗਰ ਭਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।
ਦਰਦ ਸੁਣਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਖਾਰੇ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਦੀਦ ਤੇਰੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਧਰਤ ਆਕਾਸ਼ ਵੀ ਗਾਹਿਆ,
ਹਸਰਤ ਦੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਤਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੀ ਰੀਝ ਬਣਾਵੇ ਬੰਦਿਓਂ ਘੋੜਾ,
ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤੀ ਬਾਜ਼ੀ ਹਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਧਿਆਏ, ਜੋ ਵੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਏ,
ਹੁਣ ਤਕ ਜੋ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਵੀ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਚੂਰੀ ਵਾਲੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ,
ਸ਼ੁਕਰ ਮਨਾ ਮੈਂ, ਸਾਬਤ ਮੁੜ ਕੇ ਘਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਠੀਕਰ ਹੋ ਕੇ ਟੁੱਟਿਆਂ, ਜੁੜਿਆਂ, ਸਾਬਤ ਮੁੜਿਆਂ,
ਤੇਰੇ ਦਮ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਸਦਮੇ ਜਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਜਿਥੇ ਆਪਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲੇ ਸੀ,
ਓਸ ਜਗ੍ਹਾ ਚੌਮੁਖੀਆ ਦੀਵਾ ਧਰ ਆਇਆ ਹਾਂ।

✶

— 56 —

ਤੂੰ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰੱਖੀਂ।
ਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਰੱਖੀਂ।

ਜੇ ਉਡਾਰੀ ਭਰਨ ਲੱਗੈਂ, ਅਰਸ਼ ਵੱਲ ਤਾਂ,
ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੇਤਾ ਵੀ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਰੱਖੀਂ।

ਤੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਨ ਦਾ ਨਾ ਸੋਚੀਂ,
ਜਿੱਤ ਜਾਵੇਂਗਾ, ਤੂੰ ਇਕੋ ਚਾਲ ਰੱਖੀਂ।

ਨੇਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਤੂੰ ਡਰੀਂ ਨਾ ਰਾਤ ਵੇਲੇ,
ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਥਾਲ ਰੱਖੀਂ।

ਠਰਨਗੇ ਜਜ਼ਬੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ,
ਦਿਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਯਾਦ ਮੇਰੀ ਬਾਲ ਰੱਖੀਂ।

ਸੁਣਨਗੇ ਤੈਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਲੋਕ ਸਾਰੇ,
ਬੋਲ ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਸਹੀ ਸੁਰ ਤਾਲ ਰੱਖੀਂ।

ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤੂੰ ਆਪੇ ਸਿਖ਼ਰ ਉੱਤੇ,
ਸਿਰਫ਼ ਨੀਂਦਰ ਅੱਖੀਆਂ 'ਚੋਂ ਟਾਲ ਰੱਖੀਂ।

ਕੱਚ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਦੇ ਰੱਖੀਂ ਨਾ ਘਰ ਵਿਚ,
ਸੱਚ ਦੇ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਰੱਖੀਂ।

★

— 57 —

ਅਕਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭਰਮ ਜਖ਼ੀਰਾ ਅਪਣੇ ਪੱਲੇ ਰਹਿਣ ਦਿਉ।
ਫੱਕਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੋਲਣ ਦੇਵੋ, ਸੱਚੇ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦਿਉ।

ਇਹ ਦੱਸੇਗਾ ਹੋਈ ਬੀਤੀ, ਜੋ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਛਾਂਹ,
ਫੇਰ ਤੁਰੇਗਾ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਕੁਝ ਪਲ ਲਾਗੇ ਬਹਿਣ ਦਿਉ।

ਇਸ ਜੰਗਲ ਦਾ 'ਨੇਰ੍ਹਾ ਮੇਟਣ ਤੋਂ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕੋ ਹੁਣ,
ਬਾਂਸ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠੇ ਅਗਨੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਖਹਿਣ ਦਿਉ।

ਤਲਖ਼ ਗ਼ਮਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ, ਵਗਦੀ ਵਗਦੀ ਰੁਕ ਜਾਣੀ,
ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਬਰਸਾਤ ਵਰ੍ਹੀ ਹੈ, ਧੂੜਾਂ ਥੱਲੇ ਬਹਿਣ ਦਿਉ।

ਵਸਲਾਂ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਕਿੰਨੀ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਲਈ,
ਹਿਜਰਾਂ ਵੇਲੇ ਕੱਲ੍ਹਿਆਂ ਛੱਡੋ, ਇਹ ਤਲਖ਼ੀ ਖ਼ੁਦ ਸਹਿਣ ਦਿਉ।

ਦਰਿਆ ਵਾਂਗੂੰ ਸਫ਼ਰ ਨਿਰੰਤਰ, ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਫ਼ਤਾਰ ਭਰੋ,
ਅੱਥਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਰੋਕੋ ਨਾ ਹੁਣ, ਜਿਧਰ ਵਹਿੰਦੈ ਵਹਿਣ ਦਿਉ।

ਦਿਲ-ਛਤਰੀ ਤੇ ਆਸ ਕਬੂਤਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਸੁਸਤਾਉਣਾ ਜੇ,
ਮਾਰ ਗੁਲੇਲ ਉਡਾਵੋ ਨਾ ਹੁਣ, ਬਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਬਹਿਣ ਦਿਉ।

★

— 58 —

ਐਵੇਂ ਕਰੀ ਜਾਵੇਂ ਕਾਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ।
ਕਦੋਂ ਧਰਤੀ ਨੇ ਚੁੰਮੀ, ਟੁੱਟੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੀਕ।

ਕਿਵੇਂ ਤੁਰਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਹਾਲ,
ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲਾਂਘਾ ਵਾਲ ਤੋਂ ਬਰੀਕ।

ਕਦੇ ਭੁੱਲ ਕੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਤੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇ ’ਚ ਬੰਨ੍ਹੀਂ,
ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਦਾ ਨਾ ਪਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਜਾਣ ਦੀ ਤਰੀਕ।

ਮੇਰੀ ਬੇਬਸੀ ਨੂੰ ਜਾਣ, ਮੇਰੇ ਹਾਉਕੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ,
ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸੁਣਾਵਾਂ, ਫਸੀ ਗਲੇ ਵਿਚ ਚੀਕ।

ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰੀ ਜਾਵੇ ਮੇਰਾ,
ਅੱਖ ਬਦਲੀ ਚਿਰਾਗਾਂ ਕੌਣ ਆਵੇ ਨਜ਼ਦੀਕ।

ਚੱਲ ਛੱਡ ਤੂੰ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ,
ਸਮਾਂ ਕਰੇਗਾ ਨਿਤਾਰਾ, ਕਿਹੜਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਜਾਂ ਠੀਕ।

ਜਿਹੜਾ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ, ’ਕੱਠੇ ਬਹਿ ਕੇ ਆਪਾਂ ਦੋਹਾਂ,
ਦੱਸ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ, ਕਿਹੜਾ ਕਰੂ ਤਸਦੀਕ।

ਚਲੋ! ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੁਰੇ, ਟੁੱਟੇ ਜੁੜੇ, ਭਾਵੇਂ ਭੁਰੇ,
ਹੁਣ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ, ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਨਾ ਧਰੀਕ।

✶

— 59 —

ਬਹੁਤ ਬਣਦੇ ਯਾਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ।
ਲੱਭਣੇ ਸੌਖੇ ਨਹੀਂ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚ।

ਰੇਤਲੇ ਪੈਂਡੇ ਸੁਕਾਉਂਦੇ ਸਾਹ ਨੇ ਮੇਰੇ,
ਤੂੰ ਸਵਾਂਤੀ ਬੂੰਦ ਬਣ ਕੇ ਮਿਲ ਥਲਾਂ ਵਿਚ।

ਛਾਂਗ ਲੈ, ਪਰ ਜੜ੍ਹ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿਣ ਦੇਵੀਂ,
ਹੋਊਂ ਮੈਂ ਹਰਿਆਵਲਾ ਵੇਖੀਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ।

ਤੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਵਹਿ ਰਹੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖੀਂ,
ਖੇਡਦਾ ਕਿੱਦਾ ਏ ਆਪੇ ਕਲਵਲਾਂ ਵਿਚ।

ਐ ਮੁਹੱਬਤ! ਇਹ ਤੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀ ਏ,
ਗਰਕਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਦਲਦਲਾਂ ਵਿਚ।

ਕਾਫ਼ਲੇ ਨੂੰ ਬਹਿਣ ਨਾ ਦੇਹ, ਤੋਰ ਅੱਗੇ,
ਨੀਂਦ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਹਲਚਲਾਂ ਵਿਚ।

ਭੇਡ ਵਾਂਗੂੰ ਇਹ ਮਿਆਂਕਣ ਸਿੱਖ ਜਾਊ,
ਸ਼ੇਰ ਬਹਿਣੀ ਬਹਿ ਗਿਆ ਜੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ।

ਮਨਫ਼ੀਆਂ ਵੰਗਾਰ ਜੇਕਰ ਬਣਦੀਆਂ ਨਾ,
ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਹੋਣਾ ਸੀ ਮੇਰੇ ਹਾਸਲਾਂ ਵਿਚ।

★

— 60 —

ਧਰਤ ਬੇਗ਼ਾਨੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ, ਲੈ ਕੇ ਨਾਮ ਬੁਲਾਵੇ।
ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਮਨ ਦਾ ਚੰਬਾ, ਖਿੜੇ ਨਹੀਂ, ਮੁਰਝਾਵੇ।

ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਡੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਏਥੇ, ਲੰਮ ਸਲੰਮੇ ਪੈਂਡੇ,
ਏਥੋਂ ਇਕ ਵੀ ਸੜਕ ਸਲੇਟੀ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨਾ ਜਾਵੇ।

ਰੇਸ ਕੋਰਸੀਂ ਸਰਪਟ ਦੌੜਨ, ਅੱਥਰੇ ਘੋੜੇ ਵੇਖੋ,
ਥੈਲੀ ਸ਼ਾਹ ਕਿਉਂ ਜੇਤੂ ਬਣਦੇ, ਜਦੋਂ ਨਤੀਜਾ ਆਵੇ ?

ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਕੋਠੇ ਬਹਿ ਕੇ ਤੱਕਣਾ ਚਾਹਾਂ,
ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦ ਘੜੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਮੇਰੇ ਭਾਗੀਂ ਆਵੇ।

ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਬਿਰਖ ਬਰੂਟੇ, ਫੁੱਲ ਪੱਤੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋਈਆਂ,
ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ, ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਅੰਬ ਸਾਵੇ।

ਕੱਲ-ਮੁ-ਕੱਲੇ ਚੂੜੇ ਡੁਸਕਣ, ਸੱਖਣੇ ਪਲੰਘ ਪੰਘੂੜੇ,
ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਤਕਸੀਮ ਦਿਹਾੜੀ ਨੀਂਦ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਵੇ।

ਤੁਸੀਂ ਕਹੋਗੇ 'ਮਨ ਦਾ ਰੋਗੀ' ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਬੋਲੇ,
ਐਪਰ ਕਰਕ ਕਲੇਜੇ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜਾ ਵੈਦ ਸੁਣਾਵੇ।

✶

— 61 —

ਅੰਬਰ ਦੇ ਵਿਚ ਤਾਰੀ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਧਰਤ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦੀ।
ਨਜ਼ਰ ਸਦਾ ਬੋਟਾਂ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਕੂੰਜਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਦੀ।

ਧਰਤ ਪਰਾਈ ਤੇ ਵੱਸਦੇ ਮਨ, ਦੋ ਦੋ ਫਾੜੀ ਹੋਏ ਨੇ,
ਮਹੀਂਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦੀ ਹੀ ਨਾ ਸੋਹਣੀ ਨਦੀਓਂ ਪਾਰ ਦੀ।

ਸੁਪਨੇ ਰੀਝਾਂ ਅਤੇ ਤਰੰਗਾਂ, ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਆਸਾਂ ਨੇ,
ਸ਼ਾਮ ਸਵੇਰੇ ਚੀਰੀ ਜਾਵੇ, ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ।

ਵਤਨਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਸੰਗ ਹੁਣ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਹੈ,
ਸੌਦੇ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਆਵੇ, ਇਕ ਕਾਤਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ।

ਹੱਡ ਮਾਸ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਤਾਂ ਵਜ਼ਨ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੋਲਦੀਆਂ,
ਅਜੇ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣੀ ਨਾ ਕੋਈ, ਰੂਹ ਦੇ ਉਤਲੇ ਭਾਰ ਦੀ।

ਪਾਣੀ ਮੰਨ ਕੇ ਭਰਮ ਜਲੀ ਨੂੰ, ਮਿਰਗ ਪਿਆਸੇ ਬਹੁਤ ਮਰੇ,
ਲਿਸ਼ਕਣਹਾਰ ਬਰੇਤੀ ਬੀਬਾ, ਬੇੜੀਆਂ ਨਹੀਓਂ ਤਾਰਦੀ।

ਤਖ਼ਤ ਲਾਹੌਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸੂਲੀ ਟੰਗੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁੱਲਿਆਂ ਨੂੰ,
ਸਦੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਤਪਦੀ ਧਰਤੀ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਦੀ।

✶

— 62 —

ਬਿਰਧ ਸਰੀਰ, ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ, ਰਹਿ ਗਏ ਕੱਲ-ਮੁ-ਕੱਲੇ।
ਖੱਟੀ ਖੱਟਣ ਆਏ ਸੀ ਪਰ, ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਏ ਪੱਲੇ।

ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸੂਲ ਕਲੇਜੇ ਅੰਦਰ ਧਸਦੀ ਜਾਵੇ,
ਪੁੱਤ ਪੋਤਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਏ ਕਿਥੋਂ ਚੱਲੇ।

ਘਰ ਬਨਵਾਸੀ, ਅਜਬ ਉਦਾਸੀ, ਮਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ,
ਇਕਲਾਪੇ ਦੀ ਲੜੇ ਦੋਮੂੰਹੀਂ, ਚੜ੍ਹ ਚੜ੍ਹ ਕਰਦੀ ਹੱਲੇ।

ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ ਏਥੇ, ਹਰ ਪਲ ਝੋਰਾ ਖਾਵੇ,
ਚਾਅ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਚੱਟ ਗਏ ਨੇ ਰੂਹ ਦੇ ਰੋਗ ਅਵੱਲੇ।

ਪਿੰਡ ਗਿਆਂ ਤੇ ਕੌਣ ਪਛਾਣੇ, ਨਾ ਚਾਚਾ ਨਾ ਤਾਇਆ,
ਚੌਂਕ ਚੁਰਸਤੇ, ਗਲੀਆਂ ਕੂਚੇ, ਸ਼ੀਹਾਂ ਪੱਤਣ ਮੱਲੇ।

ਰੂਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਸੱਲੀ ਦੇਂਦੇ ਸੋਨਾ, ਹੀਰੇ, ਮੋਤੀ,
ਜੋ ਦੇਂਦੇ ਸੀ ਆਪ ਬਣਾਏ ਘਾਹ ਦੀ ਤਿੜ ਦੇ ਛੱਲੇ।

ਗੋਰੀ ਧਰਤੀ, ਕੋਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਰੀਝ ਦਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕੋ,
ਪੁੱਤਰ ਸਾਡਾ ਅਸਥ ਅਖ਼ੀਰੀ, ਕੀਰਤਪੁਰ ਨੂੰ ਘੱਲੇ।

✶

— 63 —

ਐਟਮ ਦਾ ਵਣਜ ਕਰਦੇ, ਘੁੱਗੀਆਂ ਉਡਾ ਰਹੇ ਨੇ।
ਮਕਤਲ 'ਚੋਂ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ, ਇਹ ਕੌਣ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ।

ਸਾਡਾ ਵਿਕਾਸ ਕਹਿ ਕੇ, ਕਰਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਿਸ ਦਿਨ,
ਇਹ ਮੰਡੀਆਂ ਦੇ ਤਾਜਰ, ਕੀ ਗੁਲ ਖਿਲਾ ਰਹੇ ਨੇ।

ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ, ਦਹਿਸ਼ਤ-ਨਿਵਾਸ ਲਿਖ ਕੇ,
ਸੁੱਤੇ ਅੰਗਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਜਗਾ ਰਹੇ ਨੇ।

ਦਾਨਵ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਨਵ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਖਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ,
ਹੁਣ ਇਕੋ ਵੇਸ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਕੌਣ ਆ ਰਹੇ ਨੇ।

ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਹੁਣ ਅਜਬ ਖਲਬਲੀ ਹੈ,
ਸੀਤਲ ਸਰੋਵਰਾਂ ਨੂੰ, ਇਹ ਕੌਣ ਤਾਅ ਰਹੇ ਨੇ।

ਸੁਣਦੇ ਨਾ ਰੁਦਨ ਮਨ ਦਾ, ਡਾਲਰ ਦੀ ਛਣਕ ਸੁਣਦੇ,
ਕਿੰਜ ਕਹੀਏ ਗ਼ਾਫ਼ਿਲਾਂ ਨੂੰ, ਉਹ ਕੀ, ਗੁਆ ਰਹੇ ਨੇ।

ਧਰਤੀ ਵੀਰਾਨ ਕਰਕੇ, ਸ਼ਾਤਰ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਾਲੇ,
ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਮੰਗਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ।

✶

— 64 —

ਨਦੀ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਉੱਛਲੀ ਸੀ ਹੁਣ ਟਿਕ ਕੇ ਬਹਿ ਗਈ ਏ।
ਤੁਰਦੀ ਤੁਰਦੀ ਬਾਤ ਵਿਚਾਰੀ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਏ।

ਮੀਟ ਲਵਾਂ ਜੇ ਅੱਖੀਆਂ ਅੱਗੇ ਤਾਰੇ ਤੁਰਦੇ ਨੇ,
ਖੋਲ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜਾਪੇ ਡਾਰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਛਹਿ ਗਈ ਏ।

ਸਿਰ ਤੇ ਪੈਰ ਗੁਆਚ ਗਏ ਧੜ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ,
ਮੋਮੀ ਜਿਸਮ ਦੇ ਨਾਲ ਅਗਨ ਜਿਉਂ ਨੇੜਿਓਂ ਖਹਿ ਗਈ ਏ।

ਆਪਣੀ ਧੜਕਣ ਰੋਕੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਫਿਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੀਂ,
ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹਿ ਗਈ ਏ।

ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਜਿਵੇਂ,
ਜਿੰਦ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ ਏਦਾਂ ਪਲ ਵਿਚ ਢਹਿ ਗਈ ਏ।

ਤੇਜ਼ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਰੁੱਖ ਸਭ ਡਿੱਗ ਪਏ ਨੇ, ਪਰ,
ਤੇਰੇ ਦਮ ਤੇ ਜਿੰਦ ਮੇਰੀ ਸਭ ਸਦਮੇ ਸਹਿ ਗਈ ਏ।

ਸ਼ੁਕਰ ਮਨਾਵਾਂ ਤੇਰਾ ਜਿੰਦੇ ਕਿੰਜ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਾਂ,
ਦੋਚਿੱਤੀ ਕਲਮੂੰਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਮਗਰੋਂ ਲਹਿ ਗਈ ਏ।

★

— 65 —

ਰੀਝ ਕਦੇ ਵੀ ਦਿਲ ਤੇ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕਮਦਿਲਿਆ ਤੋਂ ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਐਸੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਤਾਬ ਬੇਅਰਥਾ ਸ਼ਬਦੀ ਜੰਗਲ ਹੈ,
ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਬਾਜ਼ ਉਡਾਰੀ ਭਰਦਾ, ਤਰਦਾ ਉੱਚੇ ਅੰਬਰੀਂ ਵੇਖ,
ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸ਼ੇਰ ਦਹਾੜੇ ਜੰਗਲ ਅੰਦਰ ਕੱਲ-ਮ-ਕੱਲਾ ਵੇਖ,
ਨਿਰਭਉ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੀ ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਰੱਤ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਪੂੰਝ ਰਿਹਾ ਏਂ ਰੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਓਂ,
ਅਗਨ ਅਗਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਠਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਤੇਰਾ ਨੂਰ ਇਲਾਹੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਗਦਾ ਹੈ,
ਰੂਹ ਤੋਂ ਰੂਹ ਵਿਚਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਤਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਇਕੋ ਵਾਰ ਪਰਖ਼ ਲੈ ਮੇਰੇ ਸਿਦਕ ਸਬੂਤੇ ਨੂੰ,
ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਆਪਣਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਲਦਸਤੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ,
ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੋਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

*

— 66 —

ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਹਦੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।
ਕਰੇ ਪਰਵਾਜ਼ ਬਿਨ ਖੰਭਾਂ ਤੋਂ, ਅੰਬਰ ਪਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਹਿਸਾਬੀ ਤੇ ਕਿਤਾਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਲੇ ਨਾ ਇਹ ਜਾਨਣ,
ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੋ 'ਚ ਦੋ ਜੋੜਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਚਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਸਾਲ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਮਰਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰੂਹ 'ਚ ਬੈਠਾ ਇਕ ਰਾਵਣ ਮਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਹਵਾਲੇ ਵੇਦਨਾ ਕਰੀਏ ਤੇ ਕਿਓਂ ਮਰੀਏ,
ਜੇ ਤਿਤਲੀ ਮਰਨ ਦਾ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਤੁਸੀਂ ਜੇਤੂ ਸਿਕੰਦਰ ਹੋ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਬਾਤ ਨਾ ਭੁੱਲਿਓ,
ਕਦੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਨਾ ਦੇਵੇ ਮਜ਼ਾ ਜੇ ਹਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਬੜਾ ਹੰਕਾਰਿਆ, ਕਾਮੀ, ਕ੍ਰੋਧੀ ਨਾਗ ਲਾਲਚ ਦਾ,
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਰ ਚਾਹ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਮੈਥੋਂ ਮਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਤੁਸੀਂ ਗੱਤੇ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਲਿਸ਼ਕਣੇ ਵਰਕੀਂ ਸਜਾ ਲੈਣਾ,
ਕੋਈ ਕਿਰਪਾਨ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਜੇ ਤਿੱਖੀ ਧਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਾਂ ਤਾਂ ਦੱਸੋ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਾਂ,
ਜੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਰੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

✶

— 67 —

ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਨਹੀਂ ਸੌਣਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।
ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀ ਸੁਣ ਲਵੋ ਇਹ ਬਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਦੇ ਨੀਵਾਂ ਇਹ ਪਰਚਮ ਹੱਕ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ,
ਜਦੋਂ ਤਕ ਧਰਤ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵੀ ਸੁਕਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਇਹ ਡਰਾਉਣਾ ਤਾਂ ਹੈ ਕੁਝ ਪਲ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਹੀ,
ਇਹਦੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚੋਂ ਆਪਾਂ ਲੱਭਣੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਲੰਮੇਰੇ ਯੁੱਧ ਅੰਦਰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇਹ,
ਸਦੀਵੀ ਜਿੱਤ ਖ਼ਾਤਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਉਦੋਂ ਤਕ ਸੂਲੀਆਂ ਤੇ ਸੱਚ ਖ਼ਾਤਰ ਲਟਕਣਾ ਪੈਣੈਂ,
ਜਦੋਂ ਤਕ ਧਰਤ ਉੱਤੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਘਰ 'ਚ ਜਨਮੇ ਨੂਰ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਤਰਸੇ ਜੋ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜੀਣ ਜੋਗੀ ਝਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਅਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀਆਂ ਤੇ ਸੂਲੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ,
ਤੇਰੀ ਝੋਲੀ 'ਚ ਦੱਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀਹ ਖ਼ੈਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

✶

— 68 —

ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ, ਠੱਕਾ ਵਗਦਾ, ਦੀਵੇ ਲਾਟਾਂ ਡੋਲਦੀਆਂ।
ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖ਼੍ਵਾਬ ਗੁਆ ਕੇ, ਹੁਣ ਇਹ ਕਿਸ ਨੂੰ ਟੋਲਦੀਆਂ।

ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਮੂਰਤ ਲਾਹ ਕੇ ਤੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਈ ਸੈਂ,
ਓਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਕੰਧਾਂ, ਸੁਣ ਤੂੰ ਕੀ ਕੁਝ ਬੋਲਦੀਆਂ ?

ਜਿਸਮ ਗੁਆਚਾ, ਰੂਹ ਵੀ ਦਾਗ਼ੀ, ਨਜ਼ਰਾਂ ਅੰਦਰ ਖੋਟ ਭਰੀ,
ਕਿੱਦਾਂ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੀ ਏਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਪਣੇ ਢੋਲ ਦੀਆਂ।

ਫੁੱਲ ਮੋਤੀਆ, ਚਿੱਟੇ ਵਸਤਰ ਰੂਹ ਤੇਰੀ ਬੇਚੈਨ ਕਿਉਂ,
ਜਿਉਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਢੋਲ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ, ਆਵਣ ਉਸ ਦੇ ਪੋਲ ਦੀਆਂ।

ਜ਼ਰਦ ਵਸਾਰ ਜਿਹਾ ਰੰਗ ਤੇਰਾ, ਦੱਸਦੈ ਅੰਦਰੋਂ ਸੱਖਣੀ ਏਂ,
ਰੂਹ ਦਾ ਭਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਬੀਬਾ, ਤੱਕੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਤੋਲਦੀਆਂ।

ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਅੰਦਰ ਝਾਕੀਂ, ਵੇਖੀਂ ਮਨ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ,
ਚਿੰਤਾ ਚਿਖ਼ਾ ਬਰਾਬਰ ਬਹਿ ਕੇ, ਕੱਠੀਆਂ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਫੋਲਦੀਆਂ।

ਤੇਜ਼ ਤੁਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਤੇਰੀ, ਰੂਹ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਡੰਗ ਜਾਵੇ,
ਤੂੰ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਾ ਵੇਖੇਂ, ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਦੀਆਂ।

ਤੇਜ਼ ਧੜਕਣਾਂ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਇੱਚੀ ਬਿੱਚੀ ਜਾਣਦੀਆਂ,
ਸਮਝੀਂ ਨਾ ਅਣਜਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀਆਂ।

ਭਰ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕਦੇ ਤੂੰ ਸਹਿਜ ਮਤੇ,
ਵੇਖੀਂ ਕਲਵਲ ਜਲ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਸਾਹੀਂ ਸੰਦਲ ਘੋਲਦੀਆਂ।

*

— 69 —

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਤੂੰ ਕਾਰੇ ਵੇਖ।
ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਲਾਏ, ਜੰਗਲ ਦੇ ਵਿਚ ਆਰੇ ਵੇਖ।

ਦਰਦ ਮਿਰੇ ਦੀ ਹਾਥ ਪਾਉਣ ਲਈ, ਲੰਘੀਂ ਰੂਹ ਦੇ ਦਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ,
ਟੁੱਟਦੇ ਤਾਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ, ਅੱਥਰੂ ਮਣ ਮਣ ਭਾਰੇ ਵੇਖ।

ਨਿਰਮਲ ਨੀਰ ਚਸ਼ਮਿਓਂ ਤੁਰਦਾ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਲਾ ਕਰਦਾ ਕੌਣ,
ਹੁਕਮ ਹਕੂਮਤ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਕੀਤੇ ਸਾਗਰ ਖ਼ਾਰੇ ਵੇਖ।

ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਫਿਰ ਵੀ, ਲੀਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਹ ਜਾਂਦੇ,
ਜੁਗਨੂੰ, ਅੰਬਰੀਂ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੇ, ਭਰਦੇ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਗਾਰੇ ਵੇਖ।

ਧੁੱਪਾਂ ਛਾਵਾਂ ਸੌ ’ਚੋਂ ਅੱਸੀ ਲੋਕਾਂ ਤੀਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ,
ਮਹਿਲਾਂ ਵਾਲਿਆ ! ਅੱਗ ਬਗੂਲੇ, ਤੂੰ ਵੀ ਕੁੱਲੀਆਂ ਢਾਰੇ ਵੇਖ।

ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਲਿਆਕਤ, ਡੌਲਿਆਂ ਅੰਦਰ ਮੱਛੀਆਂ ਸਹਿਕਦੀਆਂ,
ਏਸ ਨਸਲ ਦੀ ਅੱਖ ’ਚ ਬਲਦੇ, ਸੂਹੇ ਸੁਰਖ਼ ਅੰਗਾਰੇ ਵੇਖ।

ਤੇਰਾ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਵਿਖਾਏ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਜਿਸ ਭਾਰਤ ਨੂੰ,
ਉਸ ਦੀ ਚਮਕ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੇ ਨੇ ਅੰਬਰ ਵਿਚਲੇ ਤਾਰੇ ਵੇਖ।

*

— 70 —

ਯਾਦਾਂ ਵਾਲੇ ਉੱਡਣੇ ਪੰਛੀ, ਜਦ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।
ਉੱਡਦੇ ਬਹਿੰਦੇ, ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ, ਦਿਲ ਦੀ ਤਾਰ ਹਿਲਾ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਬਸਤਾ ਇਕ ਬੈਠਣ ਲਈ ਬੋਰੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਮੋਢੇ ਤੇ ਟਿਕ ਜਾਵੇ,
ਜਦੋਂ ਜਮਾਤੀ ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਲੇ, ਹੁਣ ਵੀ ਚੇਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਪੂੰਝੇ ਸਣੇ ਸਲੇਟ ਤਖ਼ਤੀਆਂ, ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਸਿਆਹੀ ਸਭ ਕੁਝ,
ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਊੜੇ ਐੜੇ, ਰੂਹ ਮੇਰੀ ਨਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਦੋ ਦੋ ਗੁੱਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੂੰਜਾਂ ਕਿੱਥੇ ਉੱਡ ਗਈਆਂ ਨੇ,
ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ, ਅਜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਕਲਮ ਨੂੰ ਘੜ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸੀ ਲਿਖਦੇ,
ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰ ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ, ਹੁਣ ਵੀ ਰਾਹ ਰੁਸ਼ਨਾ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਖਾਧੀ ਕੁੱਟ ਦੇ, ਚੇਤੇ ਕੰਬਣੀ ਲਾ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਜ਼ਰਬਾਂ ਤੇ ਤਕਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਾਰਜ ਰੱਖਿਐ,
ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਅੰਬਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਛੱਪੜ ਕੰਢੇ ਪੋਚ ਕੇ ਫੱਟੀਆਂ, ਸੂਰਜ ਕੋਲੋਂ ਧੁੱਪਾਂ ਮੰਗਦੇ,
ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਚੇਤੇ ਆ ਕੇ, ਉਮਰ ਥਕੇਵਾਂ ਲਾਹ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਅਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਤਕ, ਰੁਲ ਗਏ ਊੜੇ ਜੂੜੇ ਸਾਰੇ,
ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਜੋ ਜੁਗਨੂੰ ਲੱਗਦੇ, ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਕਰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੇਡ ਨਿਕਰਮਾ ਕਿਹੜਾ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ,
ਮਾਲ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਬਚਪਨ ਵਾਲੇ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਭੁਲਾ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

✶

— 71 —

ਵਧ ਰਹੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਧੱਕੇ ਸਹਿਣ ਵਾਲੇ।
ਘਟ ਰਹੇ ਨੇ ਪਰਬਤਾਂ ਸੰਗ ਖਹਿਣ ਵਾਲੇ।

ਠਾਕ ਦੇਵੋ ਜੀਭ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਵੋ,
ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਕਦੇ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ।

ਅਰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਨੇ ਤਾਰੇ ਇਹ ਸਾਰੇ,
ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਲਹਿਣ ਵਾਲੇ।

ਚੰਨ, ਧਰਤੀ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਰੀਸ ਨਾ ਕਰ,
ਇਹ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬਹਿਣ ਵਾਲੇ।

ਸੀਸ ਤਲੀਆਂ ਤੇ ਟਿਕਾ ਜੋ ਤੁਰ ਰਹੇ ਨੇ,
ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੌਖੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਢਹਿਣ ਵਾਲੇ।

ਛੱਪੜਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ! ਤੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈਂ,
ਨੀਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਮਰਾ, ਕਿਰਾਇਆ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਨੇ,
ਘਾਬਰੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਏਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ।

✶

— 72 —

ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਆਵਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਇਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਤਾਂ ਸਭ ਕੋਰਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਹੈ।

ਬੜੀ ਬਲਵਾਨ ਭਾਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹੈ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਦੀ,
ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਵੇਖ ਲੈਣਾ, ਦੀਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਰਾਵਣ ਢੇਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਦੁਸਹਿਰਾ ਫੇਰ ਨਾ ਆਵੇ,
ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਰੀਝ ਹੁਣ ਜੀਂਦੀ ਨਾ ਮਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸੁਪਨੇ ਬੀਜਦਾਂ, ਖੇਤੀਂ ਕਿਆਰੇ ਆਪ ਸਿੰਜਦਾ ਹਾਂ,
ਪਛਾਣੋ ਕੌਣ ਜੋ, ਉੱਗਦੀ ਅੰਗੂਰੀ ਫ਼ਸਲ ਚਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ,
ਕਿ ਮਨ ਦੇ ਪਾਲ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਮਿਰੀ ਔਕਾਤ ਠਰਦੀ ਹੈ।

ਕਦੇ ਪੌਣਾਂ 'ਚ ਘੁਲ ਜਾਵੇ, ਕਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇ,
ਇਹ ਸੁੱਚੀ ਅਗਨ ਹੀ ਫੁੱਲਾਂ 'ਚ ਸੂਹੇ ਰੰਗ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਬੜੇ ਤੂਫ਼ਾਨ, ਝੱਖੜ, ਨ੍ਹੇਰੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਰ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ,
ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੇਰੀ ਇਹ ਵੇਖੋ ਜਗਣ ਲਈ ਹਿੰਮਤ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

✶

— 73 —

ਬਚਪਨ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਫੜਨੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।
ਚੋਰੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲੇ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।

ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਉਮਰ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਡੰਡੇ ਤੇ ਨੇ ਬੈਠੀਆਂ ਜੋ,
ਮੋਰਨੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭੀਂ ਤਾਰੇ ਜੜਨੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।

ਮੈਂ ਵਕਤਾਂ ਦਾ ਘਾੜਨਹਾਰਾ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਏ,
ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀਰੇ ਮੜ੍ਹਨੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।

ਕਲਗੀ, ਪੈਸਾ, ਪੌੜੀ, ਰੁਤਬੇ, ਮਨ ’ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਭਾਰ ਨਹੀਂ,
ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਪਰਬਤ ਪੈਰੀਂ ਚੜ੍ਹਨੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।

ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਛੇੜਾਂ, ਮੇਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ,
ਲੰਮੇ ਯੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਮੈਨੂੰ, ਲੜਨੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।

ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਪੈੱਨ-ਪੈਨਸਿਲਾਂ, ਸ਼ਾਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮੇਜ਼ ਦੀਆਂ,
ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕਲਮਾਂ, ਕਾਨੇ ਘੜਨੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠਾ ਬੱਚਾ, ਚਾਂਭਲਦੈ, ਜਦ ਵੇਖ ਲਵੇ,
ਰਾਤ ਦੇ ਕੇਸੀਂ ਜੁਗਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਅੜਨੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ।

✶

— 74 —

ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਦਨਦਨਾਉਂਦੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਮਚਾਉਣ ਵਾਲੇ।
ਕਿਧਰ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ?

ਦਹਿਲੀਜ਼ ਓਪਰੀ ਤੇ ਕਰਦੇ ਨੇ ਦੀਪ ਮਾਲਾ,
ਕੱਚੇ ਬਨੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਦੀਵੇ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਸਾਥੋਂ ਆਵਾਜ਼, ਸੁਰ ਤੇ, ਸਾਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਕੇ,
ਸਾਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਨਾ, ਇਹ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਚੁੰਧਿਆਈ ਨਿਗਾਹ ਵਾਲੇ, ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਥਹੁ ਨਾ ਲੱਗੇ,
ਅੰਨ੍ਹੀ ਗਲੀ ’ਚ ਫਿਰਦੇ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਕਿਧਰ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਨੇ, ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ,
ਦੱਸਦੇ ਨਾ ਕਾਫ਼ਲੇ ਨੂੰ, ਜੈਕਾਰੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਬਗਲੇ ਦੇ ਵੇਸ ਵਾਲੇ, ਅਮਨਾਂ ਦਾ ਦੇਣ ਹੋਕਾ,
ਵੱਸਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਮਕਤਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ।

ਕਰਦੇ ਬੁਹਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੇਗ਼ਮ ਦੇ ਮਹਿਲ ਅੰਦਰ,
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਪਾਉਂਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ।

✶

— 75 —

ਲਗਾਇਆ ਜ਼ੋਰ ਨ੍ਹੇਰੀ ਨੇ ਬਥੇਰਾ।
ਅਜੇ ਵੀ ਆਲ੍ਹਣਾ ਕਾਇਮ ਹੈ ਮੇਰਾ।

ਇਹ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਚਿਹਰਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ,
ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ ਲੱਗਾ ਮਨ ਇਹ ਮੇਰਾ।

ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਦੂਰ ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾ,
ਗੁਆਈਂ ਨਾ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੇਰਾ।

ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਗਏ ਨੇ ਖਾ ਕੇ ਚੂਰੀ,
ਬਿਨਾਂ ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁੰਨਾ ਹੈ ਬਨੇਰਾ।

ਹਵਾ ਵਿਚ ਬੇਵਿਸਾਹੀ ਘੁਲ ਗਈ ਹੈ,
ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਸਾਡਾ ਵੀ ਬਥੇਰਾ।

ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਨਗਰ ਵਰਮੀ ਵਾਂਗਰਾਂ ਹੈ,
ਪੁਰਾਣਾ ਏਸ ਥਾਂ ਨਾਗਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ।

ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਰਾਤ ਦੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਮੈਂ ਹਾਂ,
ਮੇਰਾ ਹੀ ਨਾਮ ਹੈ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸਵੇਰਾ।

★

— 76 —

ਲੰਮ ਸਲੰਮੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ, ਪੈੜਾਂ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਦੀਆਂ।
ਜਿਉਂ ਉਸਤਾਦ ਧਰਤ 'ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ, ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲੰਮੀ ਬਹਿਰ ਦੀਆਂ।

ਚੰਨ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਸਮੁੰਦਰ ਬੜੇ ਉਛਾਲੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ,
ਕੋਈ ਨਾ ਸੁਣਦਾ ਦਰਦ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪਾਣੀ ਉਤਲੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ।

ਦਿਲ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਮੁੜ ਗਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਨਾ,
ਬੇਕਦਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਅੰਦਰ ਰੀਝਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੀਆਂ।

ਖ਼ੌਫ਼ ਮਨਾਂ ਦਾ ਵੇਖੋ ਯਾਰੋ, ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਆ ਪਹੁੰਚਾ ਹੈ,
ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੰਡੀ ਲਾ ਕੇ ਸੌਂਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਲਾ ਰਾਵਣ ਮੈਥੋਂ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ,
ਉਹ ਵੀ ਜਾਣ ਗਿਆ ਏ ਬਾਤਾਂ, ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਕਹਿਰ ਦੀਆਂ।

ਜਨਮ ਘੜੀ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੀਕਣ ਮੈਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ,
ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣਗੀਆਂ ਕਿੰਜ, ਇਕ ਦੋ ਘੁੱਟਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ।

ਬੋਹੜਾਂ ਪਿੱਪਲਾਂ ਵਰਗੇ ਬਾਬੇ, ਬੁੱਝ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਵੇਖਦਿਆਂ,
ਸੁਰਮੇ ਰੰਗੀ ਬਦਲੋਟੀ 'ਚੋਂ, ਚਾਲਾਂ ਅੰਬਰੀ ਗਹਿਰ ਦੀਆਂ।

✶

— 77 —

ਰਾਤ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਜਿਉਂ ਚੰਨ ਪਾਵੇ ਝਾਤ ਜਹੀ।
ਸ਼ੁਕਰ ਓਸਦਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਸੌਗਾਤ ਜਹੀ।

ਅੱਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅੱਥਰੂ ਮੈਥੋਂ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ,
ਤਪਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕਿਣਮਿਣ, ਜਿਉਂ ਵਰ੍ਹਦੀ ਬਰਸਾਤ ਜਹੀ।

ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚ ਰਮ ਜਾ, ਫੁੱਲ ਪੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਿਕ ਜਿਵੇਂ,
ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਰਹੀਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ, ਬਣ ਸੁੱਚੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਜਹੀ।

ਨੇਰ੍ਹੇ ਤੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਦੱਸੋ, ਕਰਾਂ ਨਿਖੇੜਾ ਕਿੱਸਰਾਂ ਮੈਂ,
ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਪੂਰੇ ਚੰਨ ਦੀ ਰਾਤ ਜਹੀ।

ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਘਰ ਜੰਮੀ ਜਾਈ, ਜਦ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਈ,
ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰ ਪਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰਭਾਤ ਜਹੀ।

ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਸ਼ਿਕਵਾ, ਕਰਾਂ ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਜਿੰਦੜੀਏ,
ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਖ਼ੈਰਾਤ ਹੈ ਮਿਲਦੀ ਓਸੇ ਦੀ ਔਕਾਤ ਜਹੀ।

ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਆਖਿਐ ਇਸ ਨੂੰ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਲਹਿ,
ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡਦੀ ਹੀ ਨਾ, ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਕਮਜ਼ਾਤ ਸਹੀ।

✶

— 78 —

ਆਸ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਤੇ ਜੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਹੁਣ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।
ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਇਹ ਕੱਚਾ ਭਾਂਡਾ, ਕਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਖਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਕਹਿਣ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘਾ, ਪਾਰ ਕਿਨਾਰਾ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੀ,
ਜੇਕਰ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ, ਤੈਨੂੰ ਕੀਹ ਦੱਸਾਂ ਮੈਂ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਜਹੀਏ,
ਦਿਲ ਦਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਾਸਾ ਮੇਰਾ, ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਭਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਨਿੱਘ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਧੜਕਣਾਂ ਧੜਕਦੀਆਂ ਨੇ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਨੂੰ ਇਹ ਦਿਲ ਮੇਰਾ, ਠਰਦਾ ਠਰਦਾ ਠਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਜੰਗਲੀ ਜੰਤ ਜਨੌਰਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਗਿਣਤੀ ਵਧੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅੰਦਰ,
ਜੇ ਪਹਿਰਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਤਾਈਂ ਚਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਬਿਰਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਕਰਦੇ, ਬੀਤ ਰਹੇ ਨੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤਾਂ,
ਬਾਤ ਮੁਕਾਏ ਬਿਨ ਦੱਸੋ ਮੈਂ, ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਚਾਨਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣੀ ਤੂੰ, ਨੇਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲਕੀਰ ਬਣੀ ਤੂੰ,
ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹਿਆਂ ਡਰ ਜਾਣਾ ਸੀ।

✶

— 79 —

ਝੀਲ ਬਲੌਰੀ ਨੈਣਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਪਨੇ ਤਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਵੱਲ ਨੂੰ, ਹਿੰਮਤ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਕੱਚੇ ਘਰੀਂ ਗੁਆਚੇ ਹੋਏ, ਫ਼ਿਕਰੀਂ ਵਿੱਧੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕੀਂ,
ਥੱਕੇ ਟੁੱਟੇ, ਹਾਰੇ ਹੁੱਟੇ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪੰਜੀਂ ਸਾਲੀਂ ਆਉਂਦੇ ਇਹ ਜੋ, ਚਿੱਟੇ, ਨੀਲੇ, ਪੀਲੇ ਘੋੜੇ,
ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇ ਅੰਗੂਰੀ ਸੁਪਨੇ ਚਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਇਕ ਓਂਕਾਰ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਧਾਰਾ, ਕਾਲੀ ਬੇਈਂ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁੰਮੀ,
ਲੱਭਦੇ ਨੇ ਬਲਬੀਰ* ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਸਫ਼ਰ ਨਾਲ ਜੋ ਕਰਨ ਗੁਫ਼ਤਗੂ, ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਵੀ ਓਹੀ ਵਰਦੇ,
ਜਿਹੜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਓਹੀ, ਹਾਉਕੇ ਭਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਾਰ ਝਨਾਉਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੋਹਣੀ, ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਮੋਹਣੀ,
ਦਿਲ ਦੀ ਲਗਨ ਮਿਲਣ ਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਦੀਆਂ ਤਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਡਰ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪਰਾਏ ਕੋਲੋਂ, ਡਰ ਹੈ ਆਪਣੇ ਸਾਏ ਕੋਲੋਂ,
ਘਰ ਦੇ ਭੇਤੀ ਕੋਲੋਂ ਬੰਦੇ, ਆਪੇ ਡਰਦੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

★

***ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੀਚੇਵਾਲ**

— 80 —

ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੂਰ ਸਾਨੂੰ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ।
ਮਹਿਕਦੀ ਧੜਕਣ ਨੂੰ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪ ਉਹ ਥਾਂ ਭਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਹੁਣ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਨਾ ਘੜਾ ਹੈ,
ਹਉਕਿਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਪਈਆਂ, ਬੇੜੀਆਂ ਹੀ ਤਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਖੇਤ ’ਚੋਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਸੁਕਾਵਣ ਤੇ ਘਰਾਂ ’ਚੋਂ ਰੌਣਕਾਂ ਵੀ,
ਫੋਕੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਗਗਨ ਚੁੰਮਦੇ ਭਵਨ ਦੇ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਪੁੱਛੇ ?
ਜੰਮਣੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ, ਕਿਉਂ ਉਮੀਦਾਂ ਮਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਫ਼ੈਲਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ ਆਖ਼ਿਰ,
ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਦੇਣਾ, ਨਿੱਘ ਕੰਧਾਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੇ।

ਧਰਤ ਦਾ ਹੈ ਧਰਮ ਜੀਕੂੰ, ਝਟਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ,
ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਏਦਾਂ, ਰੋਜ਼ ਸਦਮੇ ਜਰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੋਹਾਰ ਦੀ ਭੱਠੀ ’ਚ ਜੀਕੂੰ ਸੁਰਖ਼ ਲੋਹਾ,
ਅਗਨ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਬਹਿਣੋਂ ਤਿਤਲੀਆਂ ਵੀ ਡਰਦੀਆਂ ਨੇ।

✶

— 81 —

ਬੰਦ ਨੇ ਬੂਹੇ ਅਤੇ ਬਾਰੀਆਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।
ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਤੜਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਰ ਘਰ ਜੀਕੂੰ ਅਧਮੋਇਆ ਹੈ।

ਬੰਦ ਕਮਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਜਾਲੇ, ਹੋਠਾਂ ਉੱਪਰ ਲੱਗੇ ਤਾਲੇ,
ਤੇਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਬਰੂਹੀਂ, ਕਿਸ ਨੇ ਏਥੇ ਕਿਉਂ ਚੋਇਆ ਹੈ ?

ਪਿੱਪਲ ਥੱਲੇ ਤੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਗਿੱਧੇ ਦੇ ਪਿੜ ਅੰਦਰ ਧੀਆਂ,
ਬਾਪੂ ਵਰਗਾ ਬਿਰਖ ਬਰੋਟਾ, ਆਰੀ ਹੱਥੋਂ ਕਿਉਂ ਮੋਇਆ ਹੈ ?

ਤੇਰੇ ਪੱਲੇ ਚਾਨਣ ਚਾਨਣ, ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਨ੍ਹੇਰਾ ਹੀ ਨ੍ਹੇਰਾ,
ਪਿੰਡ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਭੇਦਭਾਵ ਇਹ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ?

ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਸੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ,
ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੇ, ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਕਿਉਂ ਢੋਇਆ ਹੈ ?

ਹਰ ਇਕ ਚਮਕਣਹਾਰ ਨਾ ਹੀਰਾ, ਸਦਾ ਭੁਲੇਖੇ ਖਾਹ ਨਾ ਵੀਰਾ,
ਗੋਦੜੀਆਂ ਦੇ ਲਾਲਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ, ਦੱਸ ਭਲਾ ਕਿਸ ਨੇ ਧੋਇਆ ਹੈ ?

ਸੂਰਜ ਆਖੇ ਜਾਗੋ ਜਾਗੋ, ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੋ ਸੌਣ ਵਾਲਿਓ,
ਭੁੱਲ ਨਾ ਜਾਇਓ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ, ਨ੍ਹੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੀਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ?

✶

— 82 —

ਛੱਡ ਪਗਡੰਡੀ ਸੜਕੀਂ ਚੜ੍ਹ ਪਏ ਪਿੰਡ ਚੱਲੇ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ।
ਸਾਫ਼ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਛੱਡ ਕੇ, ਡੀਕਣਗੇ ਹੁਣ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ।

ਗ਼ਮ ਦਾ ਦਰਿਆ ਰੋੜ੍ਹੀ ਜਾਵੇ ਕੱਚਾ ਪੱਕਾ ਇਕੋ ਭਾਅ,
ਸੋਹਣੀ ਡਰਦੀ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਤਰਦੀ, ਇਸ਼ਕ ਝਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ।

ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਿਧਰ ਚਾਹਾਂ ਜਾ ਸਕਦਾਂ,
ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਈ ਜਾਹ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਸਰਕਾਰੀ ਨਹਿਰਾਂ ਨੂੰ।

ਤੇਰੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹਾਂ ਫਿਰ ਪੁੱਤਰਾ ਘਬਰਾਵੇਂ ਕਿਉਂ,
ਬੋਹੜਾਂ ਤੇ ਪਿੱਪਲਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਦਾਂ ਸਿਖ਼ਰ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਨੂੰ।

ਨਿੱਤਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖੇਂ ਡਰ ਜਾਵੇਂ,
ਮਨ ਵਿਚ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿਉਂ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਗਹਿਰਾਂ ਨੂੰ।

ਖਿੱਲਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸੰਭਾਲੇ ਕਵਿਤਾ ਪੁੱਛਦੀ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ,
ਮੇਰੀ ਪੀੜਾ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਹੁਣ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਨੂੰ।

✶

— 83 —

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਵਾਤ ਘਾਟੀ ਦੀ
ਗਾਇਕਾ ਗ਼ਜ਼ਾਲਾ ਜਾਵੇਦ ਦੇ ਨਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਬਦਲੇ
ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਸਿਖ਼ਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਗੋਲੀ
ਨਾਲ ਫੁੰਡਿਆ

ਮੌਤ ਹੱਥੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ।
ਹੋਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਨੇ ਨਰਕ, ਦੱਸੋ ਮਿਹਰਬਾਨ!

ਬੋਲਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਚੀਖ਼ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਕਿਤੇ,
ਜੀਭ ਨੂੰ ਤੰਦੂਆ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਕੁੱਲ ਆਲਮ ਬੇਜ਼ਬਾਨ।

ਧਰਮ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੋਵੇਂ ਅਰਥਹੀਣੇ ਹੋ ਗਏ,
ਅਰਥ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕਰਕੇ, ਦੱਸਦੈ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ।

ਤਿਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਖੰਭ ਫੜਕਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿਉ,
ਇਹ ਭਲਾ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਰੀਅਤ, ਇਹ ਭਲਾ ਕਿਹੜਾ ਵਿਧਾਨ?

ਨੂੜ ਕੇ ਬਾਹਾਂ ਤੇ ਲੱਤਾਂ, ਕੋੜਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ,
ਮੂਧੜੇ ਮੂੰਹ ਧਰਤ ਉੱਤੇ, ਸਹਿਕਦੀ ਮਾਸੂਮ ਜਾਨ।

ਕਿਹੜਿਆਂ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਗ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਨੇ,
ਡੰਗਦੇ ਧੀਆਂ ਤੇ ਭੈਣਾਂ, ਇਹ ਅਨੋਖੇ ਤਾਲਿਬਾਨ।

ਕੁੱਲ ਆਲਮ ਘੂਕ ਸੁੱਤਾ, ਜ਼ੁਲਮ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ,
ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨਾ, ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਕੁਫ਼ਰ ਹੈ ਦੱਸੇ ਕੁਰਾਨ।

ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਨ ਲਏ, ਹੈਵਾਨ ਸਮਝੋ ਓਸ ਨੂੰ,
ਦੇਸ਼ ਭਗਤੋ, ਖ਼ੁਦਪ੍ਰਸਤੋ, ਕਰ ਦਿਓ ਫੌਰੀ ਐਲਾਨ।

ਤਰਕ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੋ, ਫਿਰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੇਧਿਓ,
ਤੀਰ ਤੰਦੀ ਚਾੜ੍ਹ ਰੱਖੋ, ਅਕਲ ਦੀ ਕੱਸ ਕੇ ਕਮਾਨ।

ਕਤਲਗਾਹ ਵਿਚ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਦਿਓ,
ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਬਰਾਂ ਸਮਾਨ।

ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮਸਲ ਸਕਦਾ ਨਾ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸ਼ੈਤਾਨ।

ਤੂੰ ਖ਼ੁਦਾਈ ਰਹਿਮਤਾਂ ਨੂੰ, ਜ਼ਹਿਮਤਾਂ ’ਚੋਂ ਢੂੰਡ ਨਾਂਹ,
ਸਾਬਰਾਂ ਤੇ ਜਬਰ ਕਰਨਾ, ਹੈ ਭਲਾ ਕਿਹੜਾ ਈਮਾਨ।

ਏਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖਾਓ, ਮਹਿਕਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੀਤ,
ਜ਼ਰਦ ਹੋਠਾਂ ’ਤੇ ਟਿਕਾਉ ਫੇਰ ਤੋਂ ਵੰਝਲੀ ਦੀ ਤਾਨ।

ਜੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇ ਅਜੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬੋਲੋਗੇ ਕਦੋਂ,
ਮਿਟ ਰਿਹਾ ਏ ਧਰਤ ਉੱਤੋਂ ਅਦਲ ਦਾ ਨਾਮੋ-ਨਿਸ਼ਾਨ।

ਅਗਨ ਬਾਣਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿੰਨ੍ਹੀ, ਚੁੱਪ ਹੈ ਅਸਮਾਨ ਵੇਖ,
ਛਾਨਣੀ ਹੋਏ ਨੇ ਪੱਤੇ ਭੁੱਲ ਗਏ ਪੰਛੀ ਉਡਾਨ।

ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਰਿਹੈਂ, ਤੂੰ ਸੁਣ ਜ਼ਰਾ,
ਅੱਤ ਮਗਰੋਂ ਅੰਤ ਹੁੰਦੈ, ਖ਼ਾਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੈ ਗ਼ੁਮਾਨ।

ਨੋਚਦੇ ਮਾਸੂਮ ਜ਼ਿੰਦਾਂ, ਹਰ ਚੁਰਸਤੇ ਚੌਂਕ ਵਿਚ,
ਬੋਲਦੇ ਨੇ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ, ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਇਕੋ ਜ਼ਬਾਨ।

ਫੇਰਦਾ ਹੈਂ ਤੂੰ ਸੁਹਾਗਾ, ਅਕਲ ਦੇ ਹਰ ਲਫ਼ਜ਼ 'ਤੇ,
ਤੋੜ ਕੇ ਦੀਵੇ ਤੂੰ ਸਮਝੇਂ, ਕਿਉਂ ਭਲਾ ਏਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨ ?

ਤੂੰ ਭਲਾ ਕਿਹੜੇ ਭੁਲੇਖੇ, ਕੰਧਾਂ ਕੋਠੇ ਢਾਹ ਰਿਹੈਂ,
ਧਮਕ ਨਾ ਮਹਿਲਾਂ 'ਚ ਪੁੱਜੇ, ਘੂਕ ਸੁੱਤਾ ਹੁਕਮਰਾਨ।

ਫ਼ਸਲ ਵੇਚੇਂ ਤੇ ਖ਼ਰੀਦੇਂ, ਤੋਪ ਗੋਲੇ ਤੇ ਬੰਦੂਕ,
ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਕੁਫ਼ਰ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਦੁਕਾਨ।

ਮੌਤ ਨੇ ਤਾਂਡਵ ਬਥੇਰਾ ਏਸ ਥਾਂ ਹੁਣ ਕਰ ਲਿਐ,
ਰੋਕ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਭਰਾਵਾ, ਜੇ ਹੈਂ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ।

ਏਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬੀਜਦੇ ਸੀ ਜੋ ਕਦੇ ਸੁੱਚੇ ਗੁਲਾਬ,
ਲੋੜ ਹੈ ਲੱਭਣ ਦੀ ਸਾਰੇ, ਉਸ ਨਸਲ ਦੇ ਬਾਗ਼ਬਾਨ।

*

— 84 —

ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਜਗਦੇ ਦੀਵੇ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਰਗਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।
ਪਰ ਬਾਕੀ ਦਿਨ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ, ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਰੇ ਰਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।

ਹਾੜ੍ਹ, ਸਿਆਲ, ਪੱਤਝੜਾਂ ਮਗਰੋਂ, ਰੁੱਤ ਬਸੰਤੀ ਕੀਹਦੀ ਖ਼ਾਤਰ,
ਸਾਡੇ ਲਈ ਹਰ ਵਰਕਾ ਹੈ ਜ਼ਖ਼ਮੀ, ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਂ-ਮਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।

ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਗੁਆਚੀ, ਵਿਚ ਸਿਆੜਾਂ ਸੁਪਨੇ ਮੋਏ,
ਚਿੰਤਾ ਚਿਖ਼ਾ ਬਰਾਬਰ ਧੁਖਦੀ, ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।

ਮੱਛੀਆਂ ਖ਼ਾਤਰ ਜਾਲ ਵਿਛਾਉਂਦੇ, ਵਿਰਲੇ ਟਾਂਵੇਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਂਦੇ,
ਬਣੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਰਗੇ, ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਮਲਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।

ਬਿਰਖ ਬਰੂਟੇ ਮੁੱਕਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਬਾਪੂ ਵੱਡੀ ਬੁੱਕਲ ਵਾਲੇ,
ਜੋ ਭਰਦੇ ਸੀ ਜਗਤ-ਕਲਾਵਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।

ਇਸ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਰੂਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਕਿਉਂ ਲੱਭਦੈਂ ਤੂੰ ਭੋਲੇ ਪੰਛੀ,
ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਗਰਜ਼ੀਂ ਬੱਧੇ, ਭਰ ਗਈ ਖੋਟ ਨਿਗਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।

ਅਪਣੇ ਘਰ ਤੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇਂ,
ਮਮਟੀ ਬਾਲ ਚਿਰਾਗ਼, ਗੁਆ ਨਾ, ਬਹੁਤਾ ਵਕਤ ਸਲਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।

✶

— 85 —

ਧਰਤ ’ਤੇ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਵੀ, ਹੈ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜ਼ਲਜ਼ਲਾ।
ਮੇਰਾ ਘਰ, ਬੂਹਾ, ਬਨੇਰਾ, ਸਹਿਮਿਆ, ਫਿਰ ਕੰਬਿਆ।

ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ’ਚ ਹਾਲੇ, ਕੰਬਣੀ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਮੁੱਦਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਏਥੋਂ, ਵਾ-ਵਰੋਲਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ।

ਉਹ ਜੋ ਬੈਠੀ ਹੈ ਸਵੈਟਰ ਬੁਣਨ ਤੜਕੇ ਜਾਗ ਕੇ,
ਉੱਨ ਦਾ ਗੋਲਾ ਵਿਚਾਰੀ ਦਾ ਅਜੇ ਤਕ ਉਲਝਿਆ।

ਨੀਰ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਵਹੇ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰੰਤਰ ਰਾਤ ਦਿਨ,
ਤੇਰੇ ਘਰ ਖਾਰਾ ਬਣੇ ਕਿਉਂ, ਮੈਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਬਾਲਕਾ ਜੰਗਲ ’ਚ ਜੀਕੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਤ ਸੀ,
ਸਹਿਮ ਜਾਵਾਂ ਸੋਚ ਕੇ, ਮੈਂ ਡਰ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਚੀਕਿਆ ?

ਜਾਲ ਹੈ ਵਿਛਿਆ ਚੁਫ਼ੇਰੇ, ਚੋਗ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਾ ਕਰ,
ਤੈਨੂੰ ਘੇਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬੈਠੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਭੋਲਿਆ।

ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਭੇਡਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਪੁਚਕਾਰਦੈ,
ਮੁੰਨ ਕੇ ਫਿਰ ਪਰਤ ਜਾਵੇ, ਕੈਂਚੀਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ।

★

— 86 —

ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁਣ, ਬਾਗ਼ ਬਹਾਰਾਂ ਉੱਤੇ।
ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ ਉਸ ਫੁੱਲਾਂ ਖਾਰਾਂ ਉੱਤੇ।

ਬਾਗ ਬਗੀਚਾ, ਜੰਗਲ ਬੂਟਾ, ਆਰੀ ਚੀਰੀ ਜਾਵੇ,
ਘੁੱਗੀਆਂ ਮੋਰ ਸੰਭਾਲੀਂ ਵਾਹ ਕੇ ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉੱਤੇ।

ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੂੰਜਾਂ ਗਈਆਂ ਦੇਸ ਦਸੌਰੀਂ,
ਨਜ਼ਰ ਸਵੱਲੀ ਲੱਗਦੀ ਨਹੀਓਂ ਹੁਣ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾਂ ਉੱਤੇ।

ਬੇੜੀ ਭੰਵਰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਸਲਾਮਤ ਪਰਤੇ,
ਮਾਣ ਕਰੇਂ ਤੂੰ ਕਾਹਦਾ ਜਿੰਦੇ, ਆਪਣੇ ਯਾਰਾਂ ਉੱਤੇ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰ ਲਈ ਏ, ਬਾਕੀ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਊ,
ਤੁਰਦੀ ਤੁਰਦੀ ਨਿੱਕੀ ਸੂਈ, ਪਹੁੰਚੀ ਬਾਰਾਂ ਉੱਤੇ।

ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਕੋਲੋਂ ਖ਼ਤਰਾ, ਕਦ ਗਿਣਦੀ ਏ ਕੁਰਸੀ,
ਕਹਿਰ ਵਰ੍ਹਾਵੇ ਸਦਾ ਹਕੂਮਤ ਲੰਮੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਉੱਤੇ।

ਜਿੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਹਾਰ ਪੁਆ ਕੇ ਘਰੋਂ-ਘਰੀਂ ਜਾ ਸੁੱਤੇ,
ਮੈਂ ਰਖਵਾਲੀ ਬੈਠ ਗਿਆ ਹਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਾਰਾਂ ਉੱਤੇ।

✶

— 87 —

ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਗੁਆਚਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਕਮਾਲ ਹੈ।
ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਭਾਲ ਹੈ।

ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਘੁੰਮਣਘੇਰ ਹੈ, ਮੱਥੇ 'ਚ ਖਲਬਲੀ,
ਅਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਭਟਕਣ ਤੁਰ ਰਹੀ, ਸਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ।

ਪਾਣੀ 'ਚ ਤਰਦੀ ਮਛਲੀਏ, ਹੁਣ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ,
ਮਾਛੀ ਵਿਛਾਇਆ ਤੇਰੇ ਲਈ, ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾਲ਼ ਹੈ।

ਤੂੰ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਚੋਗ ਨਾ ਸਮਝੀਂ ਪਰਿੰਦਿਆ,
ਤੇਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਾਸਤੇ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਚਾਲ ਹੈ।

ਤੁਰਦਾਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਦੀਵਾਰ ਦਰ ਦੀਵਾਰ,
ਬਾਕੀ ਤੂੰ ਆਪ ਸੋਚ ਲੈ, ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ।

ਬਿੰਦੂ ਦੁਆਲੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾਂ, ਮੁੱਕਣ ਨਾ ਫ਼ਾਸਲੇ,
ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾ ਰਿਹਾਂ ਨਾ ਸੁਰ ਨਾ ਤਾਲ ਹੈ।

ਤੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਹੈ ਜਾਪਦਾ,
ਕੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਮਹਿਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੈ।

✶

— 88 —

ਦਿਲ ਦੇ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੀ ਤਪਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਠਾਰਦਾ।
ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ’ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦਾ।

ਸੁੱਤ ਉਨੀਂਦੀ ਭੀੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕੋ ਚਿਹਰਾ ਜਾਗ ਰਿਹਾ,
ਸਿਰ ’ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਚੁੰਨੀ ਭਾਵੇਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਹੀਓਂ ਹਾਰਦਾ।

ਤੈਨੂੰ ਵੇਖਣ ਸਾਰ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ਰੌਣਕ ਆ ਜਾਵੇ,
ਟਾਹਣੀ ਹਰੀ ਕਚੂਰ ਦੇ ਉੱਤੇ, ਚਿਹਰਾ ਜਿਉਂ ਗੁਲਨਾਰ ਦਾ।

ਵਿਛੜਨ ਵੇਲੇ ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਵਾਪਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲੈ ਗਈ ਸੀ,
ਕਿੱਦਾਂ ਚੇਤੇ ਰੱਖਦਾ ਜੇ ਨਾ, ਰੂਹ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ ਉਤਾਰਦਾ।

ਚਿੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਗੰਵਾਰਾਂ ਖ਼ਾਤਰ ਜੀਕੂੰ ਹਾਸਾ ਹੈ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕਾਂ ਕਰਦਾ, ਹਰ ਵਰਕਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ।

ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਰਾਤੀਂ ਭਾਵੇਂ, ਚਾਰ ਚੁਫ਼ੇਰ ਹਨੇਰਾ ਸੀ,
ਲਿਸ਼ਕਣਹਾਰ ਬਰੇਤੀ ਉੱਤੇ ਕਿੱਦਾਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਤਾਰਦਾ।

ਮੈਂ ਵੀ ਏਸ ਗਲੀ ਦੇ ਵਿਚੋਂ, ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਸੀ,
ਵਕਤ ਗੁਆਚਾ ਜੇ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ’ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ।

★

— 89 —

ਗ਼ਰਜ਼ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਭਰਦਾ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੈ।
ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਆਰਾ ਹੈ।

ਪਲਕਾਂ ਪਿੱਛੇ ਡੱਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਸੀ,
ਤਾਂਹੀਓਂ ਹੰਝੂ ਮਣ ਮਣ ਨਾਲੋਂ ਭਾਰਾ ਹੈ।

ਅੰਬਰ ਕਾਲ-ਕਲੂਟਾ ਓਸੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ,
ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਨੀਲਾ ਤਾਰਾ ਹੈ।

ਨਰਮ ਕਰੂੰਬਲ ਬਿਰਖ ਬਰੋਟਾ ਕਿੰਜ ਬਣਦੀ,
ਗਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਚੱਲਦਾ ਏਥੇ ਆਰਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਬੰਬਈਓਂ ਲੈ ਕੇ ਧੁਰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੀਕ,
ਹਰ ਥਾਂ ਸਾਗਰ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨਾ ਖ਼ਾਰਾ ਹੈ।

ਸਾਹਾਂ ਵਾਲੀ ਡੋਰ ਸਲਾਮਤ ਏਸੇ ਲਈ,
ਇਹ ਜੋ ਤੇਰਾ, ਫੇਰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਲਾਰਾ ਹੈ।

✶

— 90 —

ਕਿੰਨੇ ਚੋਰ ਲੁਕਾਏ ਨੇ ਮੈਂ, ਮਨ ਮੰਦਰ ਦੀ ਬਾਰੀ ਅੰਦਰ।
ਚੋਰ-ਸਿਪਾਹੀ ਲੁਕਣ ਮਚਾਈ, ਖੇਡਣ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ।

ਦੋਧੇ ਵਸਤਰ ਉਜਲੇ ਚਿਹਰੇ, ਖੇਡ ਰਹੇ ਜੂਏ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ,
ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉਹਲੇ, ਭਾਰੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰੀ ਅੰਦਰ।

ਆਰ ਪਾਰ ਸਤਰੰਗੀਆਂ ਰੀਝਾਂ, ਸੂਹਾ ਸਾਲੂ, ਰੇਸ਼ਮ ਡੋਰਾਂ,
ਵੇਖੋ ਕਿੰਨੇ ਸੁਪਨੇ ਬੁਣਦੀ, ਨਾਨੀ ਮਾਂ ਫੁਲਕਾਰੀ ਅੰਦਰ।

ਮਨ ਦੀ ਅੱਥਰੀ ਰੀਝ ਮਿਰਗਣੀ, ਤੇਰੇ ਦਮ ਤੇ ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਦੀ,
ਪੌਣਾਂ ਤੇ ਅਸਵਾਰ, ਸਮੁੰਦਰ ਤਰਦੀ ਇਕੋ ਤਾਰੀ ਅੰਦਰ।

ਮੇਰੀ ਹਿੱਕੜੀ ਫਸਿਆ ਹਾਉਕਾ, ਨਾ ਬਾਹਰ ਨਾ ਅੰਦਰ ਜਾਵੇ,
ਕਰਕ ਕਲੇਜੇ ਕੌਣ ਪਛਾਣੇ, ਤੁਧ ਬਿਨ ਦੁਨੀਆ ਸਾਰੀ ਅੰਦਰ।

ਇਹ ਤਾਂ ਟਾਹਣੀ ਕੇਰੇ ਅੱਥਰੂ, ਤਰੇਲ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਨਾ ਤੂੰ ਸਮਝੀਂ,
ਮੋਤੀ ਬਣ ਕੇ ਡਲ੍ਹਕ ਰਹੇ ਜੋ, ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਖਾਰੀ ਅੰਦਰ।

ਇਕ ਰੁਕਮਣੀ, ਦੂਜੀ ਰਾਧਾ, ਗੋਪੀਆਂ ਜੀਕੂੰ ਹਾਰ ਹਮੇਲਾਂ,
ਛਣਕਣ, ਲੱਭਣ ਅਪਣਾ ਚਿਹਰਾ, ਇਕੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ ਅੰਦਰ।

✶

— 91 —

ਜ਼ਹਿਰ ਪਰੁੱਚੀ ਪੌਣ ਦਾ ਪਹਿਰਾ, ਹੋਇਆ ਦੁਨੀਆ ਸਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ।
ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਜੋ ਉੱਤੋਂ ਦਿਸਦੇ, ਰੁੱਝੇ ਮਾਰੋ ਮਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ।

ਜੋ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੇਂ, ਓਹੀ ਬਾਤ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ ਮੈਂ,
ਦਿਲ ਦੀ ਕੌਣ ਸੁਣਾਵੇ ਏਥੇ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ।

ਲੋਕਾਂ ਵਿਹੜੇ ਸੁਰਖ਼ ਗੁਲਾਬੀ, ਮਹਿਕਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋਈਆਂ, ਪੱਤੀਆਂ,
ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਕਾਲੇ ਕਿਉਂ ਨੇ, ਮਨ ਦੀ ਭਰੀ ਕਿਆਰੀ ਦੇ ਵਿਚ।

ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦੇ, ਹਾਂ, ਹਾਂ ਜੀ, ਜੀ, ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦੇ,
ਦਖ਼ਲ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਵਧਦਾ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ।

ਆਤਮ ਨਾਲ ਗਿਲਾਨੀ ਕਰਦੇ, ਰਹਿੰਦੇ ਠੰਢੇ ਹਾਉਕੇ ਭਰਦੇ,
ਬਹੁਤੇ ਲੋਕੀਂ ਫਸੇ ਪਏ ਨੇ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਏਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ।

ਵਾਂਗ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਹੁਣ, ਧਰਮੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸੌ ਸੌ ਚਿਹਰੇ,
ਹਰ ਇਕ ਹਰਕਤ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋਈ, ਮੰਡੀ, ਚੋਰ-ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ।

ਅਣਖੋਂ ਹੀਣੇ ਬਣੇ ਸਵੱਲੇ, ਛੱਡਿਆ ਕੱਖ ਨਾ ਆਪਣੇ ਪੱਲੇ,
ਹਿੰਮਤ ਹਾਰ, ਗੰਡੋਏ ਬਣ ਗਏ, ਰੀਂਘ ਰਹੇ ਲਾਚਾਰੀ ਅੰਦਰ।

ਉੱਡਣੇ ਪੰਛੀ ਪਿੰਜਰੇ ਪਾਉਂਦੇ, ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਂਦੇ,
ਛਣਕਣਿਆਂ ਜਹੇ ਬੰਦੇ ਸ਼ਾਮਲ, ਰਾਗ ਨਵੇਂ ਦਰਬਾਰੀ ਅੰਦਰ।

*

— 92 —

ਤਪਦੇ ਥਲ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਰੁੱਤਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।
ਪੌਣਾਂ ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਬਦਲੀਆਂ ਕਿਉਂ ਤਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰੀਂਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ਲੀਆਂ ਪੱਤਝੜ ਮਗਰੋਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਛਣਕਦੀਆਂ,
ਜੀਅ ਪਰਚਾਵੇ ਖ਼ਾਤਰ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅੰਦਰ ਜਿਸ ਥਾਂ ਹਾਕਮ ਜ਼ੁਲਮ ਕਮਾਉਂਦੇ ਸੀ,
ਸਦੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ, ਕੂਕਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਧਰਤੀ ਜਿੱਡੀ ਕੈਨਵਸ ਉੱਤੇ ਨਕਸ਼ ਬਹਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵੇਖ,
ਫੁੱਲ ਪੱਤੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋਈਆਂ ਜਿਥੇ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਚੁੱਪ ਦੀ ਜੂਨ ਪਵੀਂ ਨਾ ਵੇਖੀਂ, ਤੁਰੀਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸਫ਼ਰਾਂ ’ਤੇ,
ਬਿਰਖ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਹਵਾਵਾਂ ਅਕਸਰ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਪਿੰਜਣ ਰੂੰ ਤੇ ਕੱਤਣ ਛੱਲੀਆਂ, ਬੁਣਦੀਆਂ ਖੱਡੀ ਰਾਤ ਦਿਨੇ,
ਪੁੱਤਰ ਦੂਰ ਗਏ ਪਰ ਮਾਵਾਂ, ਖੇਸ ਉਣਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਅੜ ਕੇ ਜਿਥੇ ਪਾਟੀ ਚੁੰਨੀ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ,
ਓਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਾਂ ਤੁਰ ਕੇ, ਹੁਣ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।

✶

— 93 —

ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜਿੱਤਣਗੇ ਤੂੰ ਵੇਖੀਂ ਲੋਕ ਹਾਰਨਗੇ।
ਵਿਚਾਰੇ ਗਾਫ਼ਿਲੀ ਦਾ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਗੇ।

ਅਸਾਡਾ ਕੌਣ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡਾ ਕੌਣ ਸੱਜਣ ਹੈ,
ਇਹ ਮਸਲਾ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦਰ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਦ ਵਿਚਾਰਨਗੇ।

ਸਮੁੰਦਰ ਅਗਨ ਦਾ ਭਰਿਆ, ਕਿਸੇ ਅੱਜ ਤੀਕ ਨਾ ਤਰਿਆ,
ਇਹ ਕਿਸ਼ਤੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਂਬੜਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਜ ਤਾਰਨਗੇ।

ਸਲੀਕਾ ਵੇਖ ਜੰਗਲ ਦਾ, ਵਜਾਉਂਦੇ ਡਊਰੂ ਦੰਗਲ ਦਾ,
ਮਦਾਰੀ ਪਾ ਭੁਲੇਖਾ ਨਜ਼ਰ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਚਾਰਨਗੇ।

ਨਿਰੰਤਰ ਮੁਫ਼ਤਖੋਰੀ ਅਣਖ਼ ਨੂੰ ਖੋਰਨ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਹੈ,
ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿੱਠੀ ਗੋਲੀ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨਗੇ।

ਕਹੋ ਨਾ ਏਸ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ, ਇਹ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਰੋਣਾ,
ਲੁਟੇਰੇ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰੇ ਲੁੱਟ ਖ਼ਾਤਰ ਫਿਰ ਵੰਗਾਰਨਗੇ।

ਇਹ ਨੌਸਰਬਾਜ਼ ਨੇ, ਦਿਸਦੇ ਬਣੇ ਬੀਬੇ ਕਬੂਤਰ ਜੋ,
ਤੁਹਾਡੇ ਬੋਹਲ ਤੇ ਏਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੁੰਝ ਮਾਰਨਗੇ।

ਗੁਆਚੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਾਰੇ, ਸਿਰਾਂ ’ਤੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨੇ ਭਾਰੇ,
ਹੈ ਵੱਡੀ ਪੰਡ ਕਰਜ਼ਾਂ ਦੀ, ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਉਤਾਰਨਗੇ।

✶

— 94 —

ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਡਰੀ ਗਏ।
ਉਸ ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਦੀਪ ਜਗਾ ਕੇ ਧਰੀ ਗਏ।

ਨੇਰ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਗਏ ਆਂ ਚੁੱਪ ਕਰ ਕੇ,
ਚੁੱਪ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਭਿਆਨਕ ਹੱਥੋਂ ਮਰੀ ਗਏ।

ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਤੀਕ ਪੁਚਾਇਆ ਸਾਨੂੰ ਰਹਿਬਰ ਨੇ,
ਜੋ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਆਖਿਆ ਆਪਾਂ ਕਰੀ ਗਏ।

ਸਾਡੇ ਉਲਟ ਗਵਾਹੀ ਸਾਥੋਂ ਲੈ ਗਏ ਉਹ,
ਘੂਕੀ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰੀ ਗਏ।

ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸੁਣ ਕੇ ਡਰ ਗਏ ਸਾਂ,
ਮਨ ਦੇ ਕਾਂਬੇ ਕਾਰਨ ਆਪਾਂ ਠਰੀ ਗਏ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਖਵਾਲੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬੈਠੇ ਸਾਂ,
ਸਾਡੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹਰੀ ਅੰਗੂਰੀ ਚਰੀ ਗਏ।

ਏਸ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਡਰ ਸਾਨੂੰ ਡੋਬ ਗਿਆ,
ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਵਿਚ ਬਿਨ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਤਰੀ ਗਏ।

★

— 95 —

ਮੈਂ ਸੁਲਝਾਉਂਦਾ ਉਲਝ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਤੰਦਾਂ ਉਲਝੀ ਤਾਣੀ ਅੰਦਰ।
ਇਕ ਵੀ ਤੰਦ ਸਬੂਤੀ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਉਲਝੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਅੰਦਰ।

ਸਦੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਤਕਦੀਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਏਸੇ ਕਰਕੇ,
ਓਹੀ ਰਾਣੀ ਓਹੀ ਰਾਜਾ, ਫਿਰਦੇ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਅੰਦਰ।

ਕਿੰਨੇ ਦਰਦ ਪੁਰਾਣੇ ਘੁਲ ਕੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੀ ਜੂਨ ਪਏ ਨੇ,
ਹਾਉਕੇ ਭਰਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਵਾਂ, ਲੰਘ ਕੇ ਸਾਹਾਂ ਥਾਣੀਂ ਅੰਦਰ।

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਤੇ ਮਾਇਆ, ਡੰਗਦਾ ਹੈ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਕੀੜਾ,
ਭਾਵੇਂ ਦੱਸਿਆ ਮਾਰਨ ਦਾ ਢੰਗ, ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ।

ਵੱਸਦੀ ਧਰਤੀ ਜੰਤ ਪਰਿੰਦੇ, ਬੜੇ ਭੁਲੇਖੇ ਅੰਦਰ ਉੱਡਦੇ,
ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਚਿੱਤਰ ਦੁਨੀਆਂ, ਵੱਸਦੀ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋਹਲੂ ਨਾਲੋਂ ਜਾਬਰ, ਸਾਰਾ ਖ਼ੂਨ ਨਿਚੋੜ ਲਿਆ ਏ,
ਚੂਰਾ ਚੂਰਾ ਰੀਝਾਂ ਸੁਪਨੇ, ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਘਾਣੀ ਅੰਦਰ।

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ,
ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਦਿਸਦਾ ਨਾ ਉਹ, ਜੋ ਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹਾਣੀ ਅੰਦਰ।

ਪੱਤੇ ਵੇਖ ਵਜਾਵਣ ਤਾਲੀ, ਨੱਚੀ ਜਾਵੇ ਨਾਚ ਨਚੱਈਆ,
ਪੌਣਾਂ ਛੇੜਨ ਰਾਗ ਇਲਾਹੀ, ਸੁੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਟਾਹ੍ਣੀ ਅੰਦਰ।

ਰੂਹ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠੀਂ,
ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ, ਬਹਿਕੇ ਮਿੱਤਰਾ ਢਾਣੀ ਅੰਦਰ।

★

— 96 —

ਨੇਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਡੁੱਬਾ, ਬੋਲਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਗੁੱਲ ਹੋਏ ਦੀਵਿਆਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅੰਦਰ ਬਹਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ,
ਚੋਰ ਨੂੰ ਵੀ ਚੋਰ ਏਥੇ ਆਖਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਭਰਮ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕੈਦੀ ਕਿਉਂ ਬਣੇ ਨੇ,
ਡਰ ਰਹੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ, ਬੋਲਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਡਰ ਹੀ ਸਭ ਦਾ, ਰੋਜ਼ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ,
ਬਾਹਰਲੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਏਥੇ ਗੌਲ਼ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ਼ੋਰ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਗੁੰਮੇ, ਅਰਥ ਲੱਭਦੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਨੇ,
ਏਸ ਗੁੰਮਸ਼ੁਦਗੀ ਦੇ ਬਾਰੇ, ਗ਼ਮਜ਼ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੇਤੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਅੱਗੇ ਬੈਂਡ ਵਾਜੇ ਵੱਜ ਰਹੇ ਨੇ,
ਹਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਏਥੇ, ਠਹਿਰਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

✶

— 97 —

ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜ਼ਾਤ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਸਿਆਸਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਵੀਰਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਹੰਝੂ ਹਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਮਾਤਾ ਧਰਤ ਦੇ ਗਲਮੇ,
ਜਦੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਸੀਸ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕੁਰਸੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤਰਸ-ਪਾਤਰ ਜਦ ਬਣਾ ਦੇਵੇ,
ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਆਦਮੀਅਤ ਦਾ ਧੁਰੋਂ ਅਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਰਹਿਮਤ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ, ਬਿਨ ਮੁੱਲ ਤਾਰੇ ਤੋਂ,
ਲਵੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਭੇਟਾ, ਜਦੋਂ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਵੀ ਅਸਲੀ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ,
ਹਕੂਮਤ ਕਿੰਜ ਸੁੱਚੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਬਰ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿਖ਼ਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ,
ਜਵਾਨੀ ਹਰ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਦਾ ਸੁਖ ਤੇ ਸਹੂਲਤ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਂਦੇ ਨੇ,
ਮੁਸੀਬਤ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

✶

— 98 —

ਕਿਸ 'ਤੇ ਰੋਸ ਕਰੇਂਗੀ ਜਿੰਦੇ, ਤੀਰਾਂ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ 'ਤੇ।
ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ ਮਾਣ ਵੀ ਆਖ਼ਰ, ਜਿਹੜਾ ਸੀ ਦਿਲਦਾਰਾਂ 'ਤੇ।

ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ 'ਕੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿ ਜਾਏਂਗਾ,
ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਤੂੰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਨੈਂ ਟੀ.ਵੀ. ਜਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ 'ਤੇ।

ਭੁੱਖਣ ਭਾਣੇ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿੱਦਾਂ ਜਾਨ ਬਚਾਵੇਂਗਾ,
ਤੇਰੇ ਮਹਿਲੀਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜੇ, ਤੁਰਦੇ-ਤੁਰਦੇ ਤਾਰਾਂ 'ਤੇ।

ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਏਂ, ਚੋਰੀ ਏਸ ਚੁਰਸਤੇ 'ਚੋਂ,
ਪੜ੍ਹਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੋਲ ਖਲੋ ਕੇ, ਲਿਖਿਐ ਜੋ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ।

ਅੱਥਰੂ-ਅੱਥਰੂ ਖੇਤੀ ਹੁਣ ਤਾਂ, ਬੰਦ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਸਹਿਕਦੀਆਂ,
ਦੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਦੀ ਧੜਕਣ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ 'ਤੇ।

ਸੁਰਖ਼ ਉਨਾਭੀ ਨੇਤਰ ਤੇਰੇ, ਬਣ ਗਏ ਨੀਮ ਗੁਲਾਬੀ ਨੇ,
ਉਂਗਲੀ ਉੱਠਦੀ ਨਾ ਹੁਣ ਤੇਰੀ, ਹੁੰਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ 'ਤੇ।

ਤੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਮਸ਼ਗੂਲੇ ਕੀਤੇ, ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰਦਿਆਂ,
ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਇਹ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਰਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰਾਂ 'ਤੇ।

★

— 99 —

ਦਿਸਦੀ ਨਹੀਂ ਅਣਦਿਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਿਉਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।
ਕਿੱਦਾਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ਹੁਣ ਮੈਂ, ਕੀ ਕੁਝ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਲੀਲ੍ਹਾ ਅਪਰਮ ਪਾਰ ਅਪਾਰੀ, ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਸਾਰੀ,
ਹਰ ਗੋਪੀ ਹਾਣੀ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ, ਅਪਣੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਢਾਈ ਅੱਖਰ ਹੀ ਨਾ ਕੁੱਲ ਹਯਾਤੀ ਸਮਝ ਪਏ ਨੇ,
ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੱਸ ਤੂੰ ਆਪੇ, ਕੀਹ ਜਾਂਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਆਪ ਬੇਗਾਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦੈ,
ਹੋਰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੈ, ਦਸਤੇ ਬਿਨ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਚੋਰ ਭੁਲਾਈਆਂ, ਲੁਕਣ ਮਚਾਈਆਂ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਰਹੀਏ,
ਪੇਸ਼ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋਈਏ ਆਪਾਂ ਰੂਹ ਵਾਲੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਸੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ ਨੇ ਵੇਖ ਕਮੀਨਾ ਕਿੰਨਾ ਸਾਨੂੰ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਏ,
ਫਿਰਨ ਗੁਆਚੇ ਪੱਗ ਤੇ ਚੁੰਨੀ, ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਪਿੰਡ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਨਾ ਬਸਤੀ, ਬਹੁਤ ਉਚੇਰੀ ਇਸ ਦੀ ਹਸਤੀ,
ਲੱਭੋ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਗੁਆਚੇ, ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਗਾਨੇ, ਚੁੰਨੀਆਂ ਲਾਲ ਪਰਾਂਦੇ ਰੰਗਲੇ,
ਸਿਹਰੇ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਹੇ-ਚਿੱਠੀ, ਵਿਕਦੈ ਸਭ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਰੱਤ ਡੁੱਲ੍ਹੀ ਤੇ ਅੱਥਰੂ ਸਾਰੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੋਗੇ,
ਨਾਲ ਤੁਰੋਗੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ, ਜੋ ਛਪਿਐ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਖੜ੍ਹਾ ਖਲੋਤਾ, ਬੈਠਾ ਬੰਦਾ, ਕੋਸ ਮੀਨਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੁਝ ਨਾਂਹ,
ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੈ, ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਰਿਸ਼ਤਾ ਬੋਝ ਬੁਝਾਰਤ ਬਣਦੈ, ਸ਼ੱਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਾਂਡਵ ਕਰਦੈ,
ਸਾਂਝੀ ਤੰਦ ਮੁਹੱਬਤ ਵਾਲੀ, ਜੇ ਤਿੜਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

ਅਪਣੀ ਹਾਰ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਦੋਸ਼ ਬੇਗ਼ਾਨੇ ਦੇ ਸਿਰ ਧਰੀਏ,
ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਖੁਭ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਖ਼ੁਦ ਆਪਾਂ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ।

✶

— 100 —

ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਬਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।
ਚਿਰਾਗ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਅਸਾਂ ਹਰ ਅੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੰਗ ਨੇ ਭਰਨੇ,
ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਜਗਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਬਰਾਂ ਦੀ ਅੰਸ ਬੰਸੋਂ ਹਾਂ ਉਦੈ ਹੋਏ,
ਜਬਰ ਕਰਨਾ ਨਾ ਸਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਚੇਤਨ ਜਵਾਲਾ ਸੰਗ ਰਾਖੇ ਬਣ ਖਲੋਣਾ ਹੈ,
ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਨਾਲ ਖਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਲੈਣਾ ਵੀ ਵਕਾਲਤ ਹੈ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਦੀ,
ਫ਼ਰਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗ਼ਦਰੀ ਸੂਰਮੇ ਬਾਬੇ, ਸੁਣੋ ਅੱਜ ਵੀ ਨੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ,
ਤੁਸੀਂ ਚੇਤੰਨ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਕਦੇ ਵੀ ਸੀਸ ਵਾਲੀ ਫ਼ੀਸ ਦੇਣੋਂ ਕਿਰਸ ਨਾ ਕਰਿਉ,
ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਬੜੇ ਹਮਦਰਦ ਏਥੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡਣਗੇ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਕਦੇ ਵੀ ਹੱਕ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੇਟ ਨਾ ਸਕਿਆ,
ਸੰਭਾਲੋ ! ਸੱਚ ਗਹਿਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।

✶

— 101 —

ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਉੱਡਿਆ ਫਿਰਦੈਂ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਲੈ ਕੇ।
ਧਰਤ ਉਡੀਕੇ ਤੈਨੂੰ ਚਿਰ ਤੋਂ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਾਟੀ ਚਾਦਰ ਲੈ ਕੇ।

ਰੂਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦਿਲ ਛਾਲੇ ਛਾਲੇ, ਭੋਲੇ ਲੋਕ ਉਡੀਕਣ ਹਾਲੇ,
ਦਿਲ ਦੀ ਪੀੜ ਪਛਾਨਣ ਵਾਲਾ, ਆਵੇਗਾ ਹੁਣ ਨਸ਼ਤਰ ਲੈ ਕੇ।

ਅੰਬਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੀ ਅੱਖ, ਤੋਂ ਵੀ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦੈ,
ਫਿਰ ਵੀ ਵੇਖ ਪਰਿੰਦੇ ਉੱਡਦੇ, ਖੰਭਾਂ ਅੰਦਰ ਸੌ ਡਰ ਲੈ ਕੇ।

ਜਦ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹਾਣ ਬਰਾਬਰ, ਨਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲੇ ਨਾ ਆਦਰ,
ਰਾਜ ਭਵਨ ਵੱਲ ਤੁਰੇ ਜਵਾਨੀ, ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਲੈ ਕੇ।

ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ, ਸੌ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਇਕੱਠੀ,
ਪਰਬਤ ਵੇਖੋ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਅੱਥਰ ਲੈ ਕੇ।

ਤੀਰ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ, ਕਬੀਲੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਵੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਨੇ,
ਤੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹੇਂ, ਏਨੇ ਮਹਿੰਗੇ ਅੱਖਰ ਲੈ ਕੇ।

ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਖੰਭ ਨੋਚਣ, ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਦੋਵੇਂ ਰਲਕੇ,
ਉੱਡਦਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਚੇਰਾ, ਦਿਲ ਤੋਂ ਸੇਧ ਨਿਰੰਤਰ ਲੈ ਕੇ।

★

— 102 —

ਤੁਰ ਪਈਏ, ਰੁਕ ਜਾਈਏ, ਏਦਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।
ਦੋਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਘਿਰ ਕੇ, ਬਹੁਤੇ ਮਰਦੇ ਰਹੇ।

ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਸਰਵਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦੇ ਵੇਖੇ ਨੇ,
ਜਿਹੜੇ ਲੋਕੀਂ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਤਰਦੇ ਰਹੇ।

ਬੀਜ ਪੋਰ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕੀਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ,
ਫ਼ਸਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਤ ਜਾਂਗਲੀ ਚਰਦੇ ਰਹੇ।

ਫ਼ਰਕ ਆਜ਼ਾਦ ਗੁਲਾਮ 'ਚ ਕਿੱਦਾਂ ਸਮਝਣਗੇ,
ਜਿਹੜੇ ਲੋਕੀਂ ਜਬਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਰਦੇ ਰਹੇ।

ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਉਹ,
ਮਨ ਦੇ ਪਾਲੇ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੇ ਠਰਦੇ ਰਹੇ।

ਨੰਗੀ ਰੂਹ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ,
ਖਿੜਕੀ ਅੱਗੇ ਕਰਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪਰਦੇ ਰਹੇ।

ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕਿਥੋਂ ਤਾਰਾਂਗੇ,
ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਏਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਰਹੇ।

✶

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ
ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ

* ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਲੜਾਈ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਰੀਤਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜੀ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਕਾਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਖੜੋਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਸਾਰੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਬਿਜਲਈ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਵਸਤਰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸ਼ਟੰਡਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੇ ਗ਼ੁਬਾਰਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਯੋਜਨਾ ਭਵਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਜੁਗਾੜ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਅਬਦਾਲੀਆਂ, ਹਿਟਲਰਾਂ, ਮੁਸੋਲਿਨੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼, ਉਸ ਧੌਲਦਾੜ੍ਹੀਏ ਟੋਲੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਫ਼ੈਸ਼ਨ-ਮੁਖੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਅਤੇ ਪਥਰੀਲੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼...ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਦਾਸੀ, ਆਕ੍ਰੋਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ...ਅਰਦਾਸ, ਆਸ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੀ ਸਰੋਦੀ ਸਤਰਾਂ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮਾਨਵਤਾ, ਪੰਜਾਬ, ਸਰੋਦ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰੇਗੀ।

—ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ (ਡਾ.)

* ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦਾ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਲੜਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝਾਉਣੀ ਉਹ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਜਾਂ ਖੜਕਵੇਂ ਪਿੰਗਲ ਵਰਤ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਹਿਜਭਾਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕਾਇਣ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਚੁਣ ਕੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੇਤੇ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਦੀਵਤਾ ਦੀ ਹਾਣੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

—ਪ੍ਰੋ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ ਡੀ.ਲਿਟ

* ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਸੁਹਿਰਦ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ 'ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਰੇਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਵੈਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਪਸਰੇ ਕਹਿਰਵਾਨਾਂ ਤਕ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕ ਹੋ ਕੇ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜ਼ਰ ਖਰੀਦ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦਾ ਸੱਚ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਏਨਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧਿਰ ਆਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ...।

—ਆਤਮਜੀਤ (ਡਾ.)

* ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮੇਟੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਉ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੋਤਾ-ਚਸ਼ਮੀ ਤਕ, ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਪਾਕ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਤੇ ਮਨਾਫ਼ਕਤ (Hypocrisy) ਤੋਂ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਵਿੱਥਾਂ ਤਕ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮੰਡੀਕਰਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕਲਾਪੇ ਦੀ ਕੁੰਠਾ ਤਕ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਸਰਾਪੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤਕ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤਕ ਸੀਮਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਏਹੀ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸਿਸੀਫ਼ਸ (Sisyphus) ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਗਰਾਫ਼ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਸਿਖ਼ਰ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

...ਅੱਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲੋਆਂ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕਵਿੱਤਰੀਆਂ (ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ) ਸਵੈ ਤਰਸ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ/ਪਾਠਕਾਂ/ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੋਂ ਤਰਸ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਖ਼ੈਰਾਇਤ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ੈਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਮਘਦਾ ਹੈ।

—ਜਗਤਾਰ (ਡਾ.)

* ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਲਚਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਵੱਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਿਲਾਅ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਜਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵੇਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਕਲਾ ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧਿਰ,

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਸੁਚੇਤ ਰਚਨਾ ਧਰਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਹੂਕ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੂਹਜ ਉਮੰਗ ਦੀ ਪੂਰਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਠੋਸ ਸਮਾਜੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਉਤਰ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ, ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਪਛਾਨਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਰਲ ਸੁਬੋਧ, ਲੋਕ-ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ-ਪ੍ਰਗੀਤਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਤਹੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੂਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਸਰੋਦੀ ਹੈ।

ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਕਲਾ ਧਰਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਰਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਦਸਤਪੰਜਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਔਖੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਪਾਲੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਆਤੰਕ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁਖਰ (ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ) ਰਹੀ। ਬੇਬਾਕੀ ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਵਰ੍ਹਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੂਖ਼ਮ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਧੁਰ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪੀਡਾ ਵਾਸਾ ਹੈ।

—ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ

* ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਹ ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਚਰਚਿਤ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਿਜ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਰੰਗੀਆਂ ਝਲਕੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਨਿਰਾਲਾ ਤੇ ਅਲਬੇਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਯਾਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਇਕ ਕਾਵਿ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਨਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੇ ਜਟਿਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ

ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜੀ ਤੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਗਿੱਲ ਨੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੁਰ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

—ਡਾ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ

* ਹੁਣ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਕੇਵਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਹਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਸੁਤੰਤਰ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਸਾਪੇਖਕ ਸਥਿਤੀ ’ਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੁਸਲਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਤਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀਏ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ‘ਧੁਨੀ’ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਸਵਰ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਗਿੱਲ ਸਮਾਜਕ-ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ’ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ...ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲੋਕ-ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਮਹੀਨ ਬਿੰਬਾਂ-ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਸ ਇਸ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ’ਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਥਰਾ ਘੋੜਾ ਅਮਰਵੇਲ ਜ਼ਹਿਰੀ ਨਾਗ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ, ਸੀਤਾ, ਰਾਵਣ, ਮਤੀਦਾਸ, ਹੀਰ, ਸੱਸੀ, ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ

ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸ਼ਿਅਰੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਮਕਾਲੀ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਸੰਚਾਰ ਯੋਗਤਾ ਪਰ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਉਘੜਦੀ ਹੈ।

—ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਦਰ ਜੀਵੰਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੀਣ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਥਾਪਤੀ ਤੇ ਵਿਸਥਾਪਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਰਮਿਆਨ ਉਪਜੇ ਤਣਾਉ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਵਿਵੇਕਮਈ ਸੂਝ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਅਤੇ ਇਹਦੀਆਂ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣੇ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵੈ-ਸਵਾਰਥੀ ਰੁਚੀ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਧਰਦੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

—ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

* ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਇਕ ਐਸਾ ਰੁੱਖ ਏ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਰਲੀਆਂ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਇਕ ਵਣਜਾਰਾ ਏ ਗਲੀ ਗਲੀ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ, ਅੰਦਰ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ, ਨਿਖਾਰਣ ਦੀਆਂ ਮਣੀਆਂ ਦਾ। ਸੱਚ ਦੇ ਲਾਲਾਂ ਦਾ। ਇਕਤਾਰੇ ਵਾਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟੀ ਰਮਤਾ ਫ਼ਕੀਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਗਾਉਂਦਾ ਬਸਤੀ ਬਸਤੀ ਡੇਰੇ ਡੇਰੇ, ਬੂਹੇ ਬੂਹੇ। ਵਿਹੜੇ ਵੱਸਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਦਾ। ਇਕ ਵੈਦ ਜੋ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਨਬਜ਼ਾਂ ਟੋਂਹਦਾ, ਅਹੁਰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਦਾਰੂ ਦੱਸਦਾ ਏ। ਇਕ ਫ਼ਲ ਤੋੜਾਵਾ ਜੇ ਕੁਝ ਫ਼ਲ ਝੋਲੀ ਭਰਦਾ ਏ ਤੇ ਕੁਝ ਹਲੂਣਾ ਮਾਰ ਕੇ ਭੁੰਜੇ ਡੇਗਦਾ ਹੇਠ ਖਲੋਤਿਆਂ ਦੇ ਚੁਗਣ ਲਈ। ਖਟਮਿੱਠੇ ਫਲ।"

—ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ

* ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੀ ਗੀਤ-ਮਈ ਹੈ। ਉਹ ਛੰਦ ਵਜ਼ਨ, ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਾਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅੱਤਵਾਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਕਤਲ, ਖ਼ੌਫ਼ ਤੇ ਆਤੰਕ, ਜਿਥੇ ਕਵੀ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ

ਬਿੰਦੂ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਪਰੀਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਤਸ਼ਾਹਮਈ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ। ਏਹੀ ਪੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤ੍ਰਾਸਦਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਸ ਦੇ ਦੀਪਕ ਬਾਲਦਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸਰੋਤੇ/ਪਾਠਕ ਲਈ ਹੁਲਾਸਮਈ ਤਜਰਬਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਚੌਕਸ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿੱਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫ਼ਲ ਹੈ ਜਾਂ ਗੀਤ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ, ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ/ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਨੈਲਸਨ ਮੰਡੇਲਾ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਧਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਜਾਂ ਸੋਗਮਈ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਫ਼ੈਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜ ਹੈ, ਦੇਸੀ ਹਾਕਮ ਹਨ, ਫ਼ਿਰਕੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵੈਰੀ ਕਾਤਲ ਗ੍ਰੋਹ ਹਨ, ਉਹ ਕਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਤੇ ਕਦੇ ਬੇਬਾਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਿੱਲ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਲਹਿਜਾ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਮ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

—ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ

* ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਗੌਰਵਮਈ ਗਾਥਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਗੀਤ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਚੂਹਾ ਦੌੜ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਕਾਬਲੇ ਮੁਆਫ਼ੀਯੋਗ ਖ਼ੁਨਾਮੀਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹਨ, ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਸਾਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਰਸਾਤਲ ਦੀ ਇਸ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਉਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੇ। ਕੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਮਾਨਸ ਦੇ ਅੰਤਰਮਨ

ਨੂੰ ਛੂਹ ਸਕੇਗੀ ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

—ਡਾ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡਾ

* ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਨਵ-ਹਿਤ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਾਲਦਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਗੁਰਭਜਨ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਲੋਕ 'ਸਾਂਝ ਦੇ ਪੁਲ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲਾ' 'ਗੁਰਭਜਨ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ।

—ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ

ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਭਜਨ,

ਪੁਸਤਕ ਮੋਰਪੰਖ ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਅਣਗਿਣਤ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇਰੇ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਰਸੀਆ ਪਾਠਕ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਰ ਤੇਰੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਹਾਅ ਦਾ ਕੀ ਕਹਿਣਾ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਵਜੋਂ ਤੇਰਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਤੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਸਮਾਜਕ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੇਵਲ ਵੱਡੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਲਾਵੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੀ ਪਾਠਕ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਮੁਬਾਰਕਾਂ !

ਸ਼ੁਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ

—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਗੁਰਭਜਨ ਸੁਚੇਤ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਏਨੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੁਰੰਤ ਕਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਫਲਸਫ਼ੀ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੰਗਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਸਨੂਈ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਿੰਬਕਾਰੀ ਵਿਚ ਭਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਿਚਲੀ ਸਹਿਜਤਾ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਵਾਦ ਬਣਾ ਹੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਾਪਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਦਰਦਮੰਦ ਘਟਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਵੀ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੀਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਲੋਕ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸਰਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਕ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲੈਅਬੱਧਤਾ ਦੀ ਵਡੱਤਣ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਭਜਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚੋਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਘੁਸਮੁਸੇ 'ਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਖੀ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਪਰ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੀ ਪਾਤਰ ਹੈ।

- ***ਪ੍ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ***

ਸੰਪਾਦਕ ਅੱਖਰ

ਖ਼ੁਸ਼ ਆਮਦੀਦ

ਫ਼ਿਕਰ[1]–ਓ–ਫ਼ਨ[2] ਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕੀ ਆਬਰੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਲਾਸ਼ਊਰੀ[3] ਮੇਂ ਸ਼ਊਰੀ[4] ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਦੇਵਤਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਔਰਤ ਦੇਵੀ ਤੇਜ ਕੌਰ
ਦੋ ਬੁਤੋਂ ਕਾ ਇਕ ਪੁਜਾਰੀ ਦੂ[5] ਬ ਦੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਬਸ ਗਯੀ ਹੈ ਸਾਂਸ ਮੇਂ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਬਸੰਤ ਕੌਟ ਕੀ,
ਹੈ ਮਹਿਕਤਾ ਇਸ ਲਿਯੇ ਹੀ ਚਾਰਸੂ[6] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਇਕ ਮਧੁਰ ਆਵਾਜ਼ ਆਤੀ ਹੈ ਦਰ–ਉ–ਦੀਵਾਰ ਸੇ,
ਬਜ ਰਹੇ 'ਨ੍ਰਿਪਜੀਤ' ਕੇ ਹੈਂ ਘੂੰਘਰੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਹੈ ਤਬੱਸੁਮਰੇਜ਼[7] 'ਜਸਵਿੰਦਰ' ਕਿਸੀ ਗੁਲ ਕੀ ਤਰਹ,
ਤੇਰੇ ਆਂਗਨ ਮੇਂ ਮਹਿਕਤੀ ਨਾਜ਼ਬੂ[8] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਬਾਗ਼ ਮੇਂ ਇਕ ਫੂਲ ਹੈ ਬਸ, ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸਕਾ 'ਪੁਨੀਤ',
ਉਸ ਕੋ ਦੇਖੋ ਤੋ ਲਗੇ ਹੈ ਹੂ–ਬ–ਹੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
'ਮਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ' ਔਰ ਕੈਮਰੇ ਕੀ ਅੱਖ ਭੀ,
ਆਬ[9]–ਇ–ਕੌਸਰ ਕੀ ਤਰਹ ਹੈ ਆਬਜੂ[10] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
'ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਝੂਠ ਸ਼ੀਸ਼ਾ' ਤਪ ਰਹੀ 'ਅਗਨੀ ਕਥਾ'
ਬੰਦ ਮੁੱਠੀ ਮੇਂ ਹੈ ਇਕ ਬਾਰੀਕ ਮੂ[11] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
'ਧੁਖਦਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਹੈ ਹਰ ਇਕ' ਬੋਲ ਮਿੱਟੀ ਬਾਵਿਆ,
ਆਗੇ ਆਗੇ ਯਿਹ ਚਲੇਂ ਹੈਂ ਬਾਅਦਹੂ[12] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਕਾਬਿਲ–ਇ–ਸਜਦਾ[13] ਕਲਮ ਹੈ ਇਸ ਕੀ ਭੀ ਮੋਜਜ਼[14] ਨਿਗਾਰ,
ਛੂ ਨਹੀਂ ਸਕਤਾ ਅਗਰ ਹੋ ਬੇ–ਵਜ਼ੂ[15] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਹੈਂ ਨਹੀਂ ਮਰਊਨ[16]–ਇ–ਮਿੱਨਤ ਲਫ਼ਜ਼ ਤਸ਼ਬੀਹਾਤਾ[17] ਕੇ,
ਦੌਰ–ਇ–ਹਾਜ਼ਿਰ ਕਾ ਮੁਬੱਸ਼ਿਰ[18] ਅੱਲਾ ਹੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਹਮਸੁਖ਼ਨ[19], ਹਮਰੰਗ ਹੈਂ ਸਬ[20] ਰਿੰਦ ਤਾ ਨੌਤਾਸ[21] ਰੈਨ,
ਮੈਅਕਦਾ[22] ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਕਾ ਜਾਮ[23]–ਓ–ਸਬੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।

1. ਫ਼ਿਕਰ=ਚਿੰਤਨ 2. ਫ਼ਨ=ਕਲਾ 3. ਲਾਸ਼ਓਰੀ=ਅਵਚੇਤਨ 4. ਸ਼ਊਰੀ=ਚੇਤਨ 5. ਦੂਬਦੂ=ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ 6. ਚਾਰਸੂ=ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ 7. ਤਬੱਸੁਮਰੇਜ਼=ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਹੋਈ 8. ਨਾਜ਼ਬੂ=ਖ਼ੁਸ਼ਬੂਦਾਰ, ਕਾਲੀ ਤੁਲਸੀ 9. ਆਬ–ਏ–ਕੌਸਰ=ਸਵਰਗ ਦੇ ਦਸ਼ਮੇਦਾ ਪਾਣੀ 10. ਆਬਜੂ=ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਰੋਤ 11. ਬਾਰੀਕ ਮੂ=ਪਤਲਾ ਵਾਲ 12. ਬਾਅਦਰੂ=ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ 13. ਕਾਬਿਲ–ਏ–ਸਜਦਾ=ਪੂਜਣ ਯੋਗ 14. ਮੋਅਜਜ਼ ਨਿਗਾਹ=ਕਰਿਸ਼ਮੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ 15. ਬੇਵਜ਼ੂ=ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋਤੇ ਬਿਨਾਂ 16. ਮਰਊਨ–ਏ–ਮਿੰਨਤ=ਤਰਲਿਆਂ ਦਾ ਲੋੜਵੰਦ 17. ਤਸ਼ਬੀਹਾਤ=ਉਪਮਾਵਾਂ 18. ਮੁਬੱਸ਼ਿਰ=ਖ਼ੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ 19. ਹਮਸੁਖ਼ਨ=ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ 20. ਰਿੰਦ=ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਾ 21. ਨੌਤਾਸ–ਏ–ਰੈਨ=ਰਾਤ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ 22. ਮੈਅਕਦਾ=ਸ਼ਰਾਬਖ਼ਾਨਾ 23. ਜਾਮ–ਓ–ਸਬੂ=ਸੁਰਾਹੀ ਤੇ ਪਿਆਲਾ

ਲਫ਼ਜ਼ ਚੁਨਰੀ ਮੇਂ ਲਪੇਟੇ ਰਕਸਾਂ[24] ਹੈ ਸ਼ਿਵਰੰਜਨੀ,
ਇਕ ਸਦਾ–ਇ–ਮੋਅਤਦਿਲ[25] ਹੈ ਕੂਬਕੂ[26] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਮੋਅਤਰਿਫ਼[27] ਪੰਜਾਬੀ ਕਾ ਹੈ ਪੱਗ ਵੱਟ ਭਾਈ ਮੇਰਾ,
ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾ ਅਦੂ ਮੇਰਾ ਅਦੂ[28] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਇਕ ਕੀ ਆਂਖੋਂ ਮੇਂ ਖਟਕਤੀ ਰਹਿਤੀ ਹੈ ਕੰਡਿਆਲੀ ਤਾਰ।
ਦੋਨੋਂ ਜਾਨਿਬ ਕੀ ਸਿਆਸਤ ਹੈ ਅਦੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੋਂ ਕੀ ਚਾਦਰ ਹੋ ਗਯੀ ਹੈ ਤਾਰ ਤਾਰ,
ਬਿਨ ਤੇਰੇ ਕਯਾ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ਯਿਹ ਰਫ਼ੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਦਰਦ ਪਿਆਸੇ ਖੇਤ ਕਾ ਰਖਤਾ ਹੈ ਉਨ ਕੇ ਸਾਮਨੇ,
ਬਾਦਲੋਂ ਸੇ ਜਬ ਕਰੇ ਹੈ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਗੀਤ ਮੇਂ ਮਿੱਟੀ ਕੀ ਖ਼ੁਬਸ਼ੂ ਹੈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੀ ਖ਼ੰਦਾਜ਼ਨ[29],
ਨਜ਼ਮ ਦੁਲਹਨ ਕੀ ਤਰਹ ਹੈ ਖ਼ੂਬਰੂ[30] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਤੂ ਚਰਾਗ਼–ਇ–ਇਲਮ–ਓ–ਫ਼ਨ ਹੈ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕਾ ਹੈ ਮੀਨਾਰ,
ਤੀਰਗੀ[31] ਕੋ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੈ ਤੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਤੂ ਨੇ ਢੂੰਢੇ ਗੌਹਰ[32]–ਇ–ਨਾਯਾਬ[33] ਤਪਤੀ ਰੇਤ ਮੇਂ,
ਕਾਬਿਲ–ਇ–ਤਾਰੀਫ਼ ਹੈ ਯਿਹ ਜੁਸਤਜੂ[34] ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਹਰ ਸਜ਼ਰ[35] ਸ਼ਾਖ਼ੇਂ ਹਿਲਾਤਾ ਹੈ ਸਲੀਕੇ ਸੇ ਸਦਾ,
ਜਿਸ ਚਮਨ ਕਾ ਭੀ ਰਹਾ ਮਾਲੀ ਹੈ ਤੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਦਰਦ ਕੇ ਮਾਰੇ ਹੁਏ ਮਾਸੂਮ ਥੇ ਸਬ ਬੇ–ਜ਼ਬਾਂ,
ਕਰਕੇ ਉਨ ਕਾ ਗ਼ਮ ਬਯਾਂ ਹੈ ਸੁਰਖ਼ਰੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਸਾਰੇ ਇਨਆਮਾਤ ਇਸ ਕੀ ਸ਼ਾਖ਼ ਸੇ ਨੀਚੇ ਰਹੇ,
ਥਾ ਸਰੂ ਹੈ ਭੀ ਸਰੂ ਹੋਗਾ ਸਰੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਜਾਨਤਾ ਹੂੰ ਹਾਥ ਤੇਰਾ ਹੈ ਕਿਸੀ ਪਾਰਸ ਕਾ ਜੁਜ਼[36],
ਮੈਂ ਭੀ ਲੋਹਾ ਹੂੰ ਮੁਝੇ ਭੀ ਆਕੇ ਛੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।
ਸ਼ਾਦਮਾਂ[37] ਹੋ ਘਰ ਤੇਰਾ ਔਰ ਪਾਏਂ ਸਬ ਉਮਰ–ਇ–ਦਰਾਜ਼[38],
ਹੈ ਯਿਹ 'ਪੰਛੀ' ਕੀ ਦੁਆ ਔਰ ਆਰਜ਼ੂ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ।

—ਸਰਦਾਰ ਪੰਛੀ

24. ਰਕਸਾਂ=ਨੱਚਦੇ ਹੋਏ 25. ਮੋਅਤਦਿਲ=ਦਿਲ ਨੂੰ ਠੰਡ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ 26. ਰੂ–ਬ–ਰੂ=ਗਲੀਓ ਗਲੀ 27. ਮੋਅਤਰਿਫ਼=ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ 28. ਅਦੂ=ਵੈਰੀ 29. ਖ਼ੰਦਾਜ਼ਨ=ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ 30. ਖ਼ੂਬਰੂ=ਸੋਹਣੀ 31. ਤੀਰਗੀ=ਹਨੇਰਾ 32. ਗੌਹਰ=ਮੋਤੀ 33. ਨਾਯਾਬ=ਕੀਮਤੀ 34. ਜੁਸਤਜੂ=ਖੋਜ 35. ਸ਼ਜਰ=ਰੁੱਖ 36. ਜੁਜ਼=ਹਿੱਸਾ 37. ਸ਼ਾਦਮਾਂ=ਖ਼ੁਸ਼ 38. ਉਮਰ–ਏ–ਦਰਾਜ=ਲੰਬੀ ਉਮਰ

ਪਿਆਰੇ ਗੁਰਭਜਨ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਅਨਗਿਣਤ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇਰੇ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਰਸੀਆ ਪਾਠਕ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ-ਮਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਰ ਤੇਰੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਹਾਅ ਦਾ ਕੀ ਕਹਿਣਾ! ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਵਜੋਂ ਤੇਰਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਸਵੈ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਨ। ਤੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈਂ। ਤੇਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੇਵਲ ਵੱਡੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਰੋਜਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਲਾਵੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੀ ਪਾਠਕ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਨਾਲ।

-ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ

"ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵੀ ਕੁਛ ਬੋਲ ਹੋਣ। ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਣੋਂ ਰਹਿ ਗਏ ਮੇਰੇ ਬੋਲ। ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੇ ਨਿੱਤ। ਉਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੂੰਜ ਸੁਣਦੀ ਏ। ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹੰਭੀਆਂ ਹਾਰੀਆਂ, ਹਾਵੇ ਮਾਰੀਆਂ, ਲਾਚਾਰੀ ਭਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਛ ਟੁੱਟੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਊਂਧੀ ਪਾਈ ਗੁੰਮਸੁੰਮ ਪੱਥਰ ਹੋਈਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ। ਵਿਜੋਗੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਹਵਾਵਾਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ, ਰੋਹੀਆਂ ਤੇ ਬੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ। ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਇਕ ਐਸਾ ਰੁੱਖ ਏ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਰਲ਼ੀਆਂ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ ਨੇ! ਉਹ ਇਕ ਵਣਜਾਰਾ ਏ ਗਲ਼ੀ ਗਲ਼ੀ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ ਅੰਦਰ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ, ਨਿਖਾਰਨ ਦੀਆਂ ਮਣੀਆਂ ਦਾ। ਸੱਚ ਦੇ ਲਾਲਾਂ ਦਾ। ਇਕਤਾਰੇ ਵਾਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟੀ ਰਮਤਾ ਫ਼ਕੀਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਗਾਉਂਦਾ ਬਸਤੀ ਬਸਤੀ ਡੇਰੇ ਡੇਰੇ, ਬੂਹੇ ਬੂਹੇ। ਵਿਹੜੇ ਵੱਸਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦਾ। ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਦਾ। ਇਕ ਵੈਦ, ਜੋ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਨਬਜ਼ਾਂ ਟੋਂਹਦਾ, ਅਹੁਰ ਪਛਾਣਦਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਦਾਰੂ ਦੱਸਦਾ। ਇਕ ਫ਼ਲ ਤੋੜਾਵਾ ਜੋ ਕੁਛ ਫ਼ਲ ਝੋਲੀ ਭਰਦਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹਲੂਣਾ ਮਾਰ ਕੇ ਭੁੰਜੇ ਡੇਗਦਾ ਹੇਠ ਖਲੋਤਿਆਂ ਦੇ ਚੁਗਣ ਲਈ। ਖਟਮਿਠੇ ਫ਼ਲ।"

-ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ